

KERSTIN MALCUS

Ideologiska konflikter och rättslig argumentering 1561–1563

Vid riksdagen i Västerås 1544 hade Sverige blivit ett arvrrike med vad man brukar kalla »lineär agnatisk primogenitur», således enbart manlig arvsföljd, där kronan skulle gå från konungen till den äldste sonen och därefter till dennes äldste son osv. Denna konstitutionella nyhet medförde, att en viss familj knöts till kungavärdigheten och härigenom uppstod ett följdproblem. Hur skulle man på ett ståndsmässigt sätt försörja de yngre sönerna och dottrarna i kungafamiljen?

I enlighet med arvföreningens föreskrifter övertog Erik XIV regeringen efter Gustav Vasas död 1560. Gustav Vasa hade lämnat efter sig testamente och donationsbrev på territoriella förlänningar till de yngre sönerna, men trots dessa åtgärder uppstod det omedelbart motsättningar mellan bröderna. Oenigheten rörde tolkningen av faderns föreskrifter. Vilken rättslig ställning skulle hertigarna i fortsättningen inneha i det svenska samhället och vilka befogenheter skulle de som furstliga läntagare få rätt att utöva i de egna hertigdömena?

Konfliktens första skede inträffade under förvåren 1561 och avslutades temporärt i och med att ständerna i Arboga samma år stadfäste den förvaltningsstadga för hertigdömena, som Erik XIV låtit sammanställa.¹ Sin slutgiltiga lösning fick dock inte

¹ För periodens historiska förlopp se bl.a. NILSSON, A., Den svenska riksdagen

konflikten mellan de två äldsta sönerna förrän i juni 1563, då ständerna stämplade hertig Johan som upprorsman och förklarade honom avsatt från sitt hertigdöme.

Den tidigare forskningen har beskrivit relationerna mellan Erik XIV och hertig Johan av Finland som en dragkamp mellan två maktlystna furstar och Arboga artiklar har uppfattats som ett utslag av Erik XIV:s rädsla för att inom sitt rike ha alltför mäktiga läntagare.²

Även om man har velat se de uppkomna motsättningarna framför allt som en kontrovers rörande de utrikespolitiska frågorna, Estland och förhållandet till Polen, så var det den inrikespolitiska situationen efter Gustav Vasas död, de nyinrättade furstliga förlänningarna, som vållade problem.

I en tidigare undersökning »Erik XIV och 1500-talets statsvetenskapliga forskning»³ har jag visat vilket rättsligt system Erik XIV följde, när han i Arboga artiklar reglerade förhållandet mellan de kungliga och furstliga befogenheterna i förlänningarna. Artiklarna ger en klar bild av den idépolitiska doktrin Erik XIV följde vid sin tolkning av Gustav Vasas testamente och förläningsbrev. Det framkommer inte någonstans, att han velat ändra faderns förordningar. Tvärtom använder han testamentet som stöd för sin argumentering. Trots detta visar den påföljande konflikten, att de yngre bröderna inte var tillfredsställda med den lösning Erik XIV föreslagit. Var det således möjligt att tolka innehållet i dessa officiella aktstycken på ett annat sätt?

under Erik XIV:s regering, 1886, s. 10 ff. LUNDQUIST, K. G., Om hertigdömenas statsrättsliga ställning vid kronan i Sverige 1556–1622, 1895, s. 19 ff. ANDERSSON, I., Erik XIV, 1935, s. 71 ff.

² ANNERSTEDT, C., Grundläggningen af Svenska väldet i Livland 1558–63, 1868, s. 47. NILSSON, A., a.a., s. 10. ANDERSSON, A., a.a., s. 75 ff. SWEDLUND, R., Grev- och Friherreskapen i Sverige och Finland, 1936, s. 19 f. ROSÉN, J., Svensk Historia, I, 1962, s. 455 f.

³ MALCUS, K., Scandia, 1969, s. 58 ff.

I

Riksdagen i Arboga föregicks av förhandlingar mellan bröderna och brevväxlingen emellan dem visar, att man haft stora svårigheter att komma fram till en lösning, som alla kunde godtaga.⁴ På hertigarnas begäran kopplades rådsherrarna in i slutet av mars.⁵ Dessa hade redan tidigare varit ombedda att uttala sig om testamentet och hade tydligen före Gustav Vasas död känt behovet av en fastare reglering av testamentets bestämmelser.⁶ Den 28 mars 1561 utfärdade Erik XIV ett kreditivbrev för de utvalda rådsmedlemmarna och för Göran Persson.⁷ I detta stod bl.a., att konungen »inthett annett utaff E:Kter begäredtt änn thett som lijdeligitt och möjeligitt är, och som Wij kunne ware tillswars medtt». Erik XIV påpekar också, att han »för fursternes schuld latidt ställe then handell om wäll ännu tree eller fyre (gångar) allt effter E:Kters eighen willie och begärelse och dock likwäll inthett thetta war orättmethedt». I det sista kreditivbrevet för rådsmedlemmarna begärde konungen svar före den 13 april.⁸ Detta var den absolut sista dagen, eftersom riksdagen i Arboga skulle börja påföljande dag och konungen hade planerat att där presentera den nya förvaltningsstadgan för ständerna och erhålla deras ratifikation.

⁴ För dessa förhandlingar se BERG, T., Sveriges Riksdag, I: 2, 1935, s. 218 ff. och SWEDLUND, a.a., s. 19 f.

⁵ Riksregistraturet 1561, Erik XIV till Hertig Johan. (R.R.)

⁶ Meddelanden från svenska Riksarkivet 1: 4, 1877–81. Förslaget finns avtryckt hos ANNERSTEDT, T., Resningen 1568, 1880, Bilaga II. Meddelanden från svenska Riksarkivet har dateringen 1561, men av överskriften att döma »Någre artickler ställte upå Konge. Mttz behaag och förbättring emellen Hans Konge Mttz effterkommende och Lijfferffinger» måste det ha varit ställt till Gustav Vasa och bör då inte dateras senare än 1560. Det kan vara resultatet av Gustav Vasas begäran till rådet och hertigarna samma år före riksdagen, att dessa skulle ta ställning till förläningarna och tronföljden. Meddelanden från svenska Riksarkivet, 1: 2, 1877–81, s. 83. Förslaget kan också ha kommit från hertig Erik, eftersom det har innehållsmässig likhet med Arboga artiklar.

⁷ R.R. 28 mars 1561.

⁸ R.R. 9 april 1561.

Det har inte gjorts något försök att förklara hertig Johans motstånd mot artiklarna på annat sätt, än att han såg dessa som en inskränkning av sin personliga makt och framför allt som ett hinder för den utrikespolitiska frihet han eftertraktade. I och med Arboga artiklar stoppade Erik XIV hertigens planer på att skapa sig ett eget självständigt rike utanför Sverige med hertigdömet som grundval.⁹

Naturligtvis baserade sig hertig Johans opposition på de förhoppningar han hyste om en större frihet gentemot kronan och då i synnerhet en vidgad rörelsefrihet, när det gällde den livländska politiken. Redan före faderns död tog han upp frågan med Erik och önskade erhålla dennes löfte att få övertaga Reval med omkringliggande slott och »alle theris Jurisdictioner» om deras gemensamma planer skulle gå i lås.¹⁰ Erik svarade honom, att han gärna skulle ha givit sin bror ett säkert svar, men eftersom inget ännu var avgjort, så fick Johan nöja sig med de muntliga överenskommelser, som ingåtts. Två andra brev med anknytning till Arboga artiklar visar, att hertig Johan önskade en separatuppgörelse med Erik. Temat för hans önskemål var, förutom vissa ekonomiska fördelar, att konungen för honom skulle upphäva det förbud för allt utrikespolitiskt agerande från hertigarnas sida, som Arboga artiklar innehöll.¹¹

Att hertig Johan i en diskussion direkt med sin bror använder en praktisk-politisk argumentering är naturligt, men det är svårt att föreställa sig, att han följt samma linje, när problemet om konungens och de furstliga läntagarnas rättigheter var objekt för gemensamma förhandlingar mellan Erik XIV, hertigarna och rådet. Gustav Vasas testamente var ett rättsligt bindande dokument, när det gällde principen om de furstliga förläningarna, och slutresultatet av de nu pågående underhand-

⁹ Se not 2.

¹⁰ Hertig Johans brev och handlingar, odaterat, K 338, Riksarkivet.

¹¹ Breven avtryckta hos ANNERSTEDT, C., a.a. Bilaga I och II.

lingarna skulle på samma sätt komma att innebära en norm för konungens och kronans reella inflytande i dessa förläningar. För en undersökning av uppfattningarna om kungamaktens kompetens under svenskt 1500-tal är naturligtvis diskussionerna mellan Erik XIV, hertigarna och rådet av stort intresse. På grund av den genomförda doktrinen om de regala rättigheterna och hävdandet av kungamaktens anspråk, som kommer till synes i Arboga artiklar, får dessa anses representera Erik XIV:s åsikt i frågan.¹²

Nästa problem blir således: låg det en generell idépolitisk doktrin bakom hertigarnas motvilja att acceptera dessa artiklar? Har även de stött sin tolkning av testamentet och förläningsbrevet på en allmän rättsuppfattning rörande det maktinnehav de som furstliga läntagare borde få erhålla?

Även rådets agerande är väsentligt. Det kopplades in på ett sent stadium i förhandlingarna och då på hertigarnas begäran. Stödde dessa rådsherrar hertigarna i deras försök att uppnå en mer självständig position gentemot konungen, eller kom de att ansluta sig till Erik XIV:s åsikter? Eftersom rådets medlemmar liksom hertigarna var viktiga läntagare under kronan får dessa definitivt anses som medintressenter.

Problemen har inte diskuterats tidigare för 1560-talet, måhända beroende på att det inte finns något material, som ger en sammanhängande bild av hertigarnas argumentation. Detta kan ha bidragit till, att man ensidigt har hämtat förklaringarna till hertigarnas opposition från hertig Johans praktiskt-politiska motiv. Bland de dokument, som på Riksarkivet samlats under den gemensamma benämningen »Riksdagsakta 1561», finns dock en handling, som härrör från de ovannämnda förhandlingarna. I avsnittet om riksdagen i Arboga i den stora riksdagshistoriken nämner Berg troligen detta dokument, men utan

¹² MALCUS, a.a., s. 83 ff.

att närmare analysera det.¹³ I övrigt har dokumentet inte uppmärksammas.

Handlingen i fråga har konceptkaraktär och är uppställd i 42 numrerade och en onummerad punkt. Innehålls- och dispositionsmässigt stämmer den väl överens med Arboga artiklar. I den mån det går att kontrollera verkar numreringen att sammanfalla med artiklarna fram till punkt 25. Sedan sker en förskjutning med tre nummer, vilket tycks bero på, att man i detta skede satt in tre nya artiklar. Av ordval och uttryckssätt att döma har dokumentet skrivits av rådsmedlemmarna och bör av den anledningen dateras till slutskedet av förhandlingarna, vilket också i viss mån kan stödjas av att artiklarna tycks ha fått sin slutgiltiga utformning och disposition.

Analysen av handlingen försvåras av att det däri finns tre olika agerande. Situationen har tydligen varit den, att rådet fått i uppgift att uttala sig om två olika förslag till uppgörelse mellan bröderna: ett, som haft konungen till upphovsman och ett annat, som sammanstälts av hertigarna. Man kan således i rådets svar och kommentarer vid vissa punkter direkt eller indirekt utläsa vilka förändringar och förslag hertigarna framlagt. Dessutom framkommer relativt tydligt den ståndpunkt, som rådsherrarna intagit. Analysen av rådets utlåtande sker här punkt för punkt med jämförelser med de av ständerna stadfästa artiklarna.

Punkt ett i dokumentet, som motsvaras av den första artikeln rörande arvsföljden i förläningarna samt bestämmelser om brudskatt, har enbart fått kommentaren »Bliffuer såsom tilförende».

Vid punkt två anser rådsherrarna, att konungen inte kan gå med på någon förändring. Det verkar som om hertigarna önskat ändra den klausul, som i slutredigerat skick fastslår att de vid uppror skall mista all rätt till både tronföljd och förläning, men rådet ger här konungen själv friheten att förbättra texten, om han önskar.

¹³ BERG, a.a., s. 220.

Den tredje punkten motsvarar artikeln om förnyelse av förläningsmottagandet vid tronskifte och hertigarnas förpliktelse att avlägga ny trohetsed. Där anser rådet, att man till ursprungsförslaget skall lägga just klausulen om förnyad trohetsed och dessutom bör artikeln referera till Gustav Vasas testamente. Dessa förslag har konungen tydligen accepterat, ty båda sakerna finns med i den slutgiltiga artikeln.

Vid punkt 4, som liksom artikeln handlar om de trohetseder, som hertigdömenas innevånare skall avge till konungen, har tydligen någon part önskat ett tillägg rörande furstarnas rättigheter till Sveriges krona, som skulle hämtas från Västerås recess. Svaret härpå är, att förändringen är onödig, eftersom det inte finns något i recessen, som egentligen rör hertigarna, utom vad som redan är medtaget i punkt ett. Rådsherrarna vill inte heller gå med på det undantag från den allmänna edsförpliktelsen, som har önskats för hertigarnas skyttar och hingstridare. Enligt dem strider ett sådant undantag mot den artikel, som stadgar, att allt furstarnas krigsfolk skall lyda under samma eder och krigsrätt, som konungens eget folk. Inte heller anser de att det straff, som artikeln innehåller, skall uteslutas. Dessa förändringar har sannolikt önskats av hertigarna och en jämförelse med artikel 4 i Arboga artiklar visar, att rådsherrarnas utlåtande sammanfaller med konungens åsikt.

Artikel 5 handlar om hertigarnas skyldighet att överlämna upprorsmän till konungen. Dokumentets punkt 5 är litet dunkel, men tycks understryka och utöka den generella räckvidden av vad som kunde vara konungen till skada och nackdel.

Det finns inga punkter 6, 7 och 8 i rådets koncept. Motsvarande artiklar handlar om hertigarnas rusttjänst, mönstringen och mönsterherrar i förläningarna. En förklaring till att dessa punkter inte behandlas kan vara, att rusttjänstens storlek inte fastställdes förrän vid en senare tidpunkt.

Vid punkt 9 framkommer klart, att hertigarna här haft ett eget motförslag. Rådet säger sig inte vara i stånd att ändra något och tror inte heller, att konungen skulle gå med därpå »sijnnerligen för thenne orsack skuldth att udi fursternes artichell udi begijnnelssen förmällis att när nöden till thett högste foorder, Item när konungenn är så på barskatt förblottedt, så och att när konungenn haffue liditt sadne nederlagh ...» Artikel 9, som hertigarna opponerat sig mot, rör deras personliga plikt att komma konungen till hjälp och undsättning, dvs. ett typiskt länsrättsligt avtal mellan en

länsherre och dennes vasaller. I Arboga artiklar inleds klausulen med orden »Enär som helst konungens anliggiande nödtorfter och store farligheter thet fordre», då skall hertigarna och deras efterkommande bistå med all hjälp. Hertigarna har i sitt förslag velat precisera och delvis inskränka sina skyldigheter. Rådet ställer sig avvisande med motiveringen, att skulle man iakttaga dessa förbehåll, då skulle det vara för sent att komma till undsättning. Formuleringen »när nöden till thett högste fordrer» har hertigarna hämtat från Gustav Vasas testamente. Avsnittet däri är mer inriktat på krigssituationer än Erik XIV:s artikel, som uttrycker ett generellt krav på hjälp och stöd och är dessutom mer direkt centrerad till konungen och dennes person än testamentet, som talar om rikets skada och fördärv i stort.¹⁴

Artikel 10 är överhoppad. Orsaken kan vara den som tidigare nämnts, nämligen att den rör det militära området.

Problemet med detta dokument är, att det inte alltid går att exakt uttala sig om vilket förslag rådet tagit ställning till. Vid punkterna 11 och 12 står att straffsatserna skall tilläggas. I motsvarande artiklar finns klausuler om straff för brott mot artiklarna i fråga, och det tycks som om artikel 11 mer eller mindre citerar rådets utlåtande, när det gäller krigslagarna. Brott mot konungens krigslagar skall utmätas efter vad som säges i de olika paragraferna i dessa lagar. Rådet skriver i sin kommentar, att krigsfolket skall bli straffat »effter som udi hvar artichel udi siinderhett förmäht ähr».

Rådet har inte tagit upp artiklarna 13 och 14. Nummer 13 rör förbudet för hertigarna att sammankalla egna ständerförsamlingar i länen utan konungens samtycke annat än om det gäller dennes absoluta behov. Artikel 14 är det viktiga och omdiskuterade förbudet för självständigt utrikespolitiskt handlande från hertigarnas sida. Frågan är naturligtvis, om rådet inte har velat ta ställning eller om man inte ansett sig kunna det. Som nämnts hade Erik XIV och hertig Johan sinsemellan diskuterat frågan om utrikespolitiken utan större framgång för hertigen. Erik XIV ansåg, att beslutanderätten i dessa båda väsentliga punkter tillhörde de regala rättigheterna. Artiklarna är i det officiella aktstycket utformade som konungens egen vilja utan vare sig referenser till landslagen eller argument från Gustav Vasas testamente. Rådets tystnad vid dessa två artiklar

¹⁴ STIERNMAN, A., Alla Riksdagars och Mötens Besluth, 1728, s. 236.

kan alltså tolkas så, att man anslutit sig till Erik XIV:s åsikt, att vissa delar av kronans administration helt tillhörde konungens beslutandesfär.

Punkt 15 rör troligtvis ett förslag från hertigarna. Motsvarande artikel tar upp konungens rätt till extra skatter i förläningarna. Rådet skriver, att man inte kan förändra artikeln, och att man dessutom inte skall utelämna den klausul, som bestämmer, att furstarna inte får pålägga några extra skatter i förläningarna utan att först fråga konungen. Sista meningen i artikel 15 innehåller just detta förbud.

Av rådets svar att döma har hertigarna vid punkt 16 velat ta bort det straff, som kungens artikelförslag innehåller. Artikel 16 rör konungens olika mandat och dessas giltighet även i förläningarna och konungen har här förbehållit sig rätten att också straffa hertigarnas befallningsmän, om dessa visar sig ohörsamma. Tydligt har hertigarna försökt skydda sina fogdar från att utan vidare kunna anhållas och straffas av kungens män.

Vad punkt 17 syftar på är svårt att säga. Rådet har bara tagit ställning för konungens artikel.

Vid punkt 18 invänder rådet mot att ettdera förslaget, troligtvis furstarnas, inte har med klausulen, om att dessa inte får lov att avslöja rikets hemligheter för några främmande. Denna punkt finns med i de färdiga artiklarna.

Utifrån förutsättningen att numreringen av rådets punkter och Arboga artiklar överensstämmer, så behandlar punkterna 19, 20, 21 och 22 olika bestämmelser om hur hertigarna får förfoga över jord och gods i förläningarna och om frälse- och privilegieutdelande. Rådet har uttalat sig om dessa punkter och har anslutit sig till konungens förslag utan närmare motivering, än att man inte kan annat.

Punkterna 23 och 24 finns inte i rådets koncept. Artiklarna med samma nummer fastslår förbudet för hertigarna att utdela några allmänna privilegier och reglerar myntningen i förläningarna. Vid punkt 25 har rådet uttalat sig och anser att konungens förslag skall stå fast. Artikeln i fråga rör tullbestämmelser. Orsaken till att rådet här ansett sig behöva ge ett svar, kan vara att hertigarna har haft ett motförslag. I Arboga artiklar bestäms, att tullintäkterna av förläningarna skall tillfalla hertigarna, men tullsatserna skall vara lika för hela riket. Med tanke på det finska hertigdömet och handelsläget med de baltiska staterna och Ryssland, så kan

hertig Johan mycket väl ha önskat att utifrån sina förutsättningar få besluta om tulluttagandet.

Härefter kommer den onummerade punkten i rådets aktstycke. Den rör tionde och andra kyrkliga angelägenheter i hertigdömena och motsvarar därför artiklarna 28, 29 och 30.

Således är artiklarna 26 och 27 överhoppade. De rör gruvorna i förläningarna och hertigarnas räkningskyldighet till kronan. Ingendera klausulen bör ha vållat några problem av den anledningen, att hertigarna hade full bestämmanderätt över sina gruvor och att skyldigheten att skicka in länets räkenskaper till kronan hade gällt redan under Gustav Vasa.

När det gäller hertigdömenas kyrkliga angelägenheter ger Arboga artiklar konungen full myndighet över dessa frågor. Det påpekas särskilt i artikel 29, att tionden inte är någon årlig ränta och således kan den inte ingå bland de inkomster, som Gustav Vasas förläningsbrev överlät till hertigarna. Rådet formulerar sitt utlåtande sålunda, att när det gäller de tre artiklar, som rör tionde och tillsättning av präster, så kan de inte förändra något. Orsaken till att man inte satt ut några nummer kan vara, att dessa punkter diskuterats och först nu fogats in i något förslag. Det tidigare försök till avtal mellan bröderna, som nämnts,¹⁵ har två punkter som rör kyrkliga ärenden. Där anses, att tionden skall tillfalla den som innehar förläningen med motiveringen, att Gustav Vasa så förordnat och att av tionden skall furstarna själva underhålla biskoparna, prästerna, skolorna och hospitalen. Tillsättningen av biskopar och ordinarier skall dock handhas av konungen.

I Arboga artiklar kopplas tiondeintäkterna och de övriga kyrkliga ärendena samman och den enda rättighet hertigarna erhåller är den, att de får tillsätta sina egna kaplaner och ge dem underhåll av de gäll, som sedan gammalt varit knutna till de kungliga gårdarna. Som synes har rådet reviderat sin uppfattning och med uttalandet, att de inte kan förändra dessa artiklar, i alla fall erkänt konungens bestämmanderätt.

Eftersom den onummerade punkten i rådets handling motsvarades av tre artiklar, måste i fortsättningen tre punkter läggas till i rådets numrering för att få den att överensstamma med Arboga artiklars. Detta fungerar om man jämför innehållet i punkt 29 med artikel 32, vilka båda handlar om appellationsförfarande.

¹⁵ Se not 6, s. 2.

Punkt 28 rör lagmanstillsättningen och där liksom i nästa punkt tycks rådet ansluta sig till konungens förslag. Vid punkt 28 står, att den inte kan förändras, något som kan tyda på att hertigarna där uttryckt ett annat önskemål. Arboga artiklar fastslår, att det är konungen, som tillsätter lagmän.

Vid de punkter, som sannolikt motsvaras av artiklarna om saköresinkomster, kunglig räfst och skjutsresor, skriver rådet bara att dessa inte heller kan förändras.

Slotten i förläningarna och hertigarnas slottsfogdar har varit ett väsentligt problem. Punkt 37, som motsvaras av artikel 40, visar, att hertigarna haft olika invändningar att göra mot kungens artikel. Rådet tar ställning till deras förslag och avslår det med motiveringen att det är till konungens nackdel, eftersom hertigarnas artikel är författad på följande sätt: »att Slottsförsterne schole vara fursterne allene besvorne, och udi samme Edh schall inthett annett ware förbetingett uthen sasom her ordh ifrånn ordh effterföljer huar så hende kunne att fursterne anthenn för Krigsfarligheter schuldh eller någenn liffsfare (thett gud nådeligenn affwende) och the inge ärffinger effter sig hade, schole ingenn öffuerantwarda Slotten änn Konungenn . . .» Hertigarna har således för det första velat, att de i slotten insatta förvaltarna enbart skulle vara bundna till dem genom trohetsed och för det andra att de tillfällen, då konungen skulle ha rätt att övertaga slotten på papperet skulle vara strikt specificerade. Rådsherrarna hade som nämnts en annan mening och i den 40:nde artikeln står, att hertigarna visserligen får insätta vem de vill i slotten, så länge det inte strider mot Sveriges lag, men slottsförvaltaren måste avge samma ed till konungen, som ständerna gjort och särskilt svära att inte hålla dessa slott mot konungen eller någon med hans fullmakt. Det verkar som om konungens, i sin tur noga utformade, artikel föranletts av hertigarnas opposition. Resultatet av denna diskussion blev således att furstarernas förslag inte vann gehör varken hos rådet eller hos Erik XIV.

I samma ändringsförslag har hertigarna tagit upp en punkt, som inte återfinns i Arboga artiklar. Rådsherrarna diskuterar deras förslag, men förkastar det. Frågan rör problemet med minderåriga arvingar till furstendömena. Det var naturligtvis aktuellt med tanke på hertig Karl, som var för ung för att övertaga sitt hertigdöme. Enligt rådets dokument har hertigarnas förslag gått ut på att »til thess fursternes Mandzärffinger wore till theris lage arf komne schall thå inthett aff theris årlige ränthe them bliffue affhänt, så

lengi som Konungen ähr theris förmijnder». Rådet anser att furstarna här har fel och svarar att, »thett sijnes icke ware lijdeligitt att Konungen schulle tage utaff sitt eigitt ther medh fursterne schulle holles, eller ther theris slott och fester udi imidlett tiidh schole opbijggias».

Som nämnts finns denna sak inte med i Arboga artiklar, men problemet blev aktuellt efter Erik XIV:s avsättning 1568. Hertig Karl hävdade sedan, att han i efterskott hade rätt att av konungen erhålla de inkomster förläningen givit under hans minderårighet.¹⁶ Som konung svarar Johan, att en så stor summa skulle vara omöjlig att betala ut. 1561 anser rådet rent principiellt, att konungen som förmyndare har rätt att förfoga över de inkomster, som inflöt från hertig Karls område.

Punkt 38 verkar ha tillkommit på rådets initiativ. Den tar upp kungliga skjutsresor, furstarnas förpliktelser att hjälpa konungens utsände och hålla sina slott öppna för honom och hans befullmäktigade. I Arboga artiklar återfinns dessa föreskrifter i klausulerna 36, 37 och 39.

De tre sista punkterna är omöjliga att sammanställa med några bestämda artiklar, vilket är synd, eftersom punkt 41 innehåller en önskan från adeln att få åtnjuta en förmån, som någon annan kategori erhållit. Eventuellt kan de ha syftat på innehållet i artikel 42, som stadgar, att furstarna inte har några rättigheter över de rådsmedlemmar, som bor i förläningarna, eller andra adelsmän, som av konungen används i rikets tjänst.

Den här ovan presenterade genomgången av rådets ställningstagande till de alternativa förslag, som framlagts för dem, visar, att det är svårt att ge en exakt lista på de ändringsförslag hertigarna kommit med. Trots detta finns det en tydlig tendens. De stora, viktiga problemen har varit trohetsederna mellan kungen, hertigarna och vissa kategorier av hertigarnas undersåtar, hertigarnas skyldighet att bistå konungen, slottsloven och de minderåriga arvingarna.

¹⁶ WESTLING, G., Hertig Karls furstendöme under åren 1568–1592, 1883, s. 6 f. och ODÉN, B., Kronohandel och finanspolitik, 1964, s. 47 ff.

Direkta motförslag citerar rådet vid punkterna 4 (hertigarnas krigsfolk), 9 (hjälpplikten), 15 (extra skatter), 16 (kungens rätt att straffa även hertigarnas fogdar), 37 (slottsloven och inkomsterna från minderåriga arvingars län). Dessutom är det troligt att rådets konstaterande, att vissa klausuler inte får borttagas eller inte går att ändra, har förorsakats av motförslag från hertigarnas sida. I så fall utökas listan med punkterna 18–22, 25, 28, 29, 31, 33, dvs. en lång rad klausuler, där hertigarna inte varit nöjda med konungens beslut. Bland dessa punkter finns besluten om de kyrkliga ärendenas handhavande, om lagmanstillsättningen, utdelandet av privilegier och frälse och appellationsbestämmelser.

En intressant sammanhängande linje är hertigarnas försök att undandraga vissa av sina män från den allmänna eden till konungen. Detta kommer fram vid punkterna om hertigarnas trupper och deras slottsbefälhavare, liksom i den variant av artikel 16, där konungens rätt att straffa hertigarnas fogdar utslutits. Ett tecken på att hertigarna ansett, att den egna administrationen skulle vara frikopplad från konungen, och att där kontroll och bestraffningar skulle ske via läntagaren. Sammanställer man försöken att ta bort straffklausulerna med invändningarna mot paragrafen om lagmanstillsättningar och appellationsbestämmelserna, så tyder detta på, att hertigarna velat inneha den högsta dömande myndigheten inom förläningen. Oppositionen mot rangordningen av de olika instanserna bör ha riktats mot bestämmelsen, att det som tagits upp inför lagmannen inte fick gå vidare till fursten utan då direkt till konungen.

I de flesta fallen har hertigarnas ändringsförslag rört artiklar, som kan hänföras till den regala myndighetssfären, kyrkliga frågor, extra skatter, frälse- och privilegieutdelande, olika juridiska bestämmelser och undersåtarnas dubbla trohetsband.

Även om det finns risk för en viss övertolkning av de ibland knapphändiga upplysningarna i dokumentet visar detta alter-

nativ till Arboga artiklar, att hertigarnas ovilja att foga sig i Erik XIV:s önskemål föranletts av den uppfattning, som Erik XIV hyste, rörande innehavet och utövandet av de regala rättigheterna i de furstliga förläningarna.

Det statsrättsliga system Erik XIV här följde, innebar, att konungen förbehöll sig alla höghetsrättigheter (regalia majora) och överlät de lägre regalierna (regalia minora) åt hertigarna, dvs. lägre juridiska och fiskala rättigheter med åtföljande inkomster. Dessa rättigheter skulle dessutom enligt Arboga artiklar utövas under kontroll av konungens utsände. Den politiska doktrin Erik XIV anslöt sig till hade vuxit fram under slutet av medeltiden och hade till avsikt att återföra till konungamakten de olika rättigheter och förvaltningsområden, som i det feodala Europa på olika sätt övergått till de stora läntagarna. I ett brev till ståthållaren i Finland år 1563 beskriver Erik XIV skillnaden mellan konungens och hertigens innehav av det finska furstendömet med följande ord: »Och ändog H.K:tt (hertig Johan) haffuer ränthenn och uppbördenn, så hörer dogh landet och Undersåtherne oss till . . .»¹⁷

Hertigarnas opposition har således inte bara rört sig om en eller annan separat inskränkning av den personliga friheten utan har samlats runt detta under 1500-talet mycket centrala problem rörande maktbalansen mellan konung och läntagare. Ser man diskussionerna före Arboga riksdag från den aspekten, så är det inte enbart en fråga om två personers anspråk på ökad makt, utan också en konflikt mellan två olika förvaltningssystem: ett statsrättsligt med en centralisering av de olika befogenheterna i riket och ett länsrättsligt i vilket läntagarnas rättigheter framhålls på konungens bekostnad. Således en konflikt mellan två i samtiden aktuella rättsnormer.

Intressant är också att iakttaga den position, som rådet intagit.

¹⁷ Handlingar till upplysning af Finlands Häfder, ed. Arwidsson, 1858, 10, s. 59 (Arwidsson 10), Erik XIV till Jacob Henriksson Hästesko, 26/2 1563.

Som synes av dokumentet har de rådsherrar, som av Erik XIV utvaldes att fungera som medlare i konflikten, vid alla de punkter, där det fanns olika förslag tagit parti för konungen. I vissa fall tycks de även ha tagit eget initiativ, när det gällt utformning och innehåll av artiklarna som vid punkterna 3, 11 och 38.

Frågan är varför de så helhjärtat accepterat konungens förslag. Har man ansett att den idépolitiska doktrin, som Erik XIV gjorde sig till tolk för var riktig, eller har deras ställningstagande motiverats av en rädsla för att det i riket skulle uppstå en grupp läntagare, som innehade större rättigheter än de själva, eller skall som tredje alternativ accepteras den förklaring hertig Karl 1597 gav? I ett brev skrev han då, att den grevetitel Per Brahe fick vid riksdagen i Arboga var en belöning för hjälpen med att genomdriva de av konungen önskade artiklarna.¹⁸ Swedlund anser, att hertig Karl är en trovärdig källa, fast han i sin bok sedan visar att de nyutnämnda hertigarna och friherrarna under Erik XIV inte fick nämnvärd nytta av sina utmärkelser.

Som vanligt ligger det nära till hands att jämföra konflikten mellan Erik XIV och bröderna med den situation, som uppstod mellan Johan III och hertig Karl. Även vid detta tillfälle tog rådsadeln parti för konungen och opponerade sig mot att hertigen på ett alltför självständigt vis försökte utöva vissa av de regala rättigheterna.¹⁹

Det är svårt att försöka dra några slutsatser rörande rådets idépolitiska inställning år 1561 från detta tunna material. Deras tystnad vid några punkter och uttalandet, att de inte »kan» eller är »mäktiga» att förändra andra kan tolkas så, att dessa punkter varit kontroversiella, eller att de uppfattat vissa befogenheter som helt tillhörande konungens maktområde. En

¹⁸ SWEDLUND, a.a., s. 20.

¹⁹ STRÖMBERG-BACK, K., Lagen, Rätten, Läran, 1963, s. 102 ff.

jämförelse mellan dessa punkter med de artiklar, som enligt Erik XIV ingick i »iura regalia» ger visserligen ett positivt resultat; krigstjänsten, utrikespolitiken, de extra skatterna, kyrkan m.m. Trots detta bör nog slutsatsen dras, att rådet i denna motsättning mellan konungen och de nyblivna furstliga länstagarna inte hade någon politisk nytta av att opponera sig mot Erik XIV.

Den här analyserade handlingen ger också svar på frågan om vad i varje fall rådsherrarna har lagt in i det under denna tid ofta använda ordet »jurisdiction». I en uppsats om Gustav Vasas testamente diskuterar Gottfrid Carlsson denna term och hävdar i motsättning till den tidigare forskningen, att begreppet »jurisdiction» i hertig Johans förläningsbrev inte innebär några vad vi menar juridiska rättigheter, utan att den enbart skall tolkas som en motsvarighet till rätt, rättighet och myndighet. »Hertigen erhöll länet med åtföljande furstliga rättigheter.»²⁰ Frågan är om man inte bör inskränka betydelsen ytterligare. I rådets koncept står »um thenn Jurisdiction som fursterne haffue till Sverigis Crone ware thett att thenn Jurisdiction och rättighet skall . . .». Här talas enbart om den rätt till kronan, som hertigarna har genom den i Wästerås antagna arvsprincipen, inte om några andra rättigheter. Tolkar man förläningstexten utifrån denna inskränkning, så kommer Gustav Vasas formulering »Medh then furstlige jurisdiction til et rät furstligt län . . .» bara att innebära, att hertigarna erhåller dessa förläningar utifrån den rättighet de som kungasöner har att få ett furstendöme. I förläningsbrevens räknas ju sedan upp de olika rättigheterna.

I Arboga artiklar använder Erik XIV ordet »jurisdiction», när han talar om hertigarnas arvsrätt till kronan, men använder

²⁰ CARLSSON, G., Gustav Vasas Testamente. Historisk Tidskrift för Finland, 1954, s. 28. Carlsson menar också, att »jurisdiction» i Arboga artiklar skall ha samma innebörd.

termen »possession», när det gäller innehavet eller äganderätten till furstendömena.²¹

2

Man har alltså i Sverige vid 1500-talets mitt fört en principdiskussion rörande relationerna mellan kronan och de furstliga läntagarna och dessas rätt att inom sina förlänningar utöva de rättigheter, som betecknas som regala myndigheter och befogenheter. De åsikter, som hertigarna gjorde sig till tolkar för, har ovan karakteriserats som ingående i den typ av förvaltningssystem, som kan betecknas som länsrättsligt. Frågan är hur hertigarnas uppfattning förhåller sig till den europeiska länsrätten? Kan man dessutom anse, att den har någon relevans under 1500-talet med den nya typ av stater, som då växer fram?

Som alltid medför en diskussion om lag och rätt under medeltiden en omfattande begreppsanalys och begreppsdefinition. I den stora arsenal av termer med anknytning till det medeltida samhällets struktur, har begreppet »länsrätt» kommit att få olika former av innehåll. Den kan ses som en rättsnorm, som tillämpades för att reglera förhållandet mellan länsherren och läntagaren. Från en annan utgångspunkt framstår den som en förvaltningsnorm, vars principer ligger till grund för uppbyggnaden av den medeltida statsapparaten. I sin bok »Lehnrecht und Staatsgewalt» framhåller Mitteis just den sidan av länsrättens funktion och understryker i motsats till sina föregångare länsrättens offentligrättsliga karaktär.²² Den är en del av den offentliga rättsordningen, använd och utnyttjad i förvaltningen av de olika administrativa, juridiska och ekonomiska en-

²¹ Svenska Riksdagsakter II, ed. Hildebrand, 1899, (S.R.A.) s. 10.

²² MITTEIS, H., *Lehnrecht und Staatsgewalt*, 1933, s. 5 ff.

heter, som samhället bestod av. Kerstin Strömberg-Back skriver, att »Länsrättens syfte var att bygga upp en viss politisk ordning, att möjliggöra för ett visst område att fungera som politiskt sammanhållen enhet; den var ett system, som avsåg att reglera förhållandet inte mellan privatpersoner utan mellan personer, som bärare av politiska funktioner.»²³

Länsrätten är den typ av lag, som brukar karakteriseras som en sedvanerätt. En rättsnorm inte byggd på den stiftade lagen utan på seder och bruk. Som lagrum ansågs sedvanerätten i det medeltida rättsväsendet vara den primära framför den positiva stiftade lagen.²⁴ De skrivna källorna för den är rättsböcker och urkunder, dvs. privilegiebrev, förläningsbrev och de av länstagarna utställda reverserna. Rättsböckerna »Sachsenspiegel» och »Schwabenspiegel», som skrevs under slutet av 1200-talet, ger uppgifter om de formella regler, som tillämpades vid förläningar av olika typer.²⁵ Som källor för länsväsendet är dessa rättsböcker något tveksamma,²⁶ och har väl inte ens för samtiden uppfattats som gällande rätt, eftersom samhället utvecklades och nya typer av fördrag och urkunder upprättades. Från mitten av 1300-talet samlades förläningsbrev i böcker av länsherrarna, och under 1400-talet blev det vanligt, att länstagaren utställde en revers i vilken han bekräftade de överenskommelser, som hade ingåtts.²⁷ I och med att systemet med förläningsbrev och reverser blev allt mer utbrett inträdde en formalisering av förläningssystemet i urkunderna, vilket medförde, att det ytterst sällan uppstod några förändringar av in-

²³ STRÖMBERG-BACK, a.a., s. 261.

²⁴ BRUNNER, O., Land und Herrschaft, 1942, s. 155.

²⁵ KLEBEL, E., Territorialstaat und Lehen, s. 205. I Studien zum Mittelalterlichen Lehenswesen, Vorträge und Forschungen V, 1960.

²⁶ GOEZ, W., Der Leihezwang, 1962, s. 238. Diskussionen har pendlat mellan ytterligheterna att helt acceptera eller helt förkasta rättsböckerna som källor för det medeltida länsväsendet.

²⁷ KLEBEL, a.a., s. 198.

nehållet, utan ordalydelsen upprepades vid varje ny förläning.²⁸

Eftersom den tyska länsrätten i hög grad byggde på en germansk rättsuppfattning uppstod det svårigheter, när de medeltida juristerna skulle förklara dess olika företeelser utifrån romersk-rättsliga begrepp. Receptionen av den romerska rätten medförde i Frankrike en förstärkning av centralmakten,²⁹ då den däremot i det tyska riket kom de olika riksfurstarna och deras myndighet till godo.³⁰

De viktigaste banden mellan länsherren och läntagaren var de ömsesidigt utbytta tro- och huldhetsederna. Så småningom kom det personliga elementet i bakgrunden, och trohetslöftet kom att från läntagarens sida mer innehålla ett löfte om att uppfylla de i fördraget ingångna överenskommelserna.³¹ Ursprungligen fungerade förläningarna som lön för tjänst, framför allt krigstjänst. I överenskommelsen mellan läntagaren och länsherren definierades denna till tidsomfång och storlek. Avsikten var, att läntagaren, som ersättning för tjänsten, skulle erhålla de inkomster förläningen gav, men utvecklingen ledde till, att denne även kom att utöva myndigheten över själva inkomstkällan. Överhögheten ansågs knuten till den territoriella förläningen. I det tyska riket hade kyrkans högsta dignitärer under 1100-talet fått sina privilegier utökade till att omfatta en fullständig överhöghet över sina områden. Detta gav de världsliga furstarna en förebild³² och medförde, att

²⁸ Ibid., s. 201.

²⁹ MITTEIS, H., *Rechtsgeschichte und Machtgeschichte*, s. 286 f. I MITTEIS, *Die Rechtsidee in der Geschichte*, 1957.

³⁰ *Handbuch der Deutschen Geschichte*, I, ed. Gebhard, 9 uppl., 1970, s. 830. BLASCHKE, K., *Das kursächsische Appellationsgericht*, s. 332 i *Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte*. Germ. Abt. 84: 1967. (ZGR.)

³¹ MITTEIS, *Anfänge des Staatswesens i Europa*, s. 89, i *Die Rechtsidee ... BRUNNER, a.a.*, s. 418 f. och n. 5.

³² STENGEL, E., *Land und Lehnrechtliche Grundlagen des Reichsfürstenstandes*, s. 299. ZGR, Germ. Abt. 66: 48.

furstendömen som Österrike, Bayern, Sachsen mer eller mindre egenmäktigt under 1200-talet förvärvade de olika höghetsrättigheterna, som tillsammans utgjorde en fullständig landsöverhöghet.³³ Detta innebar lagstiftningsrätt, högsta dömande myndighet, mynträtt, rätt att tillsätta kyrkliga ämbetsmän, den högsta militära befälsrätten inom förläningen och andra regala rättigheter.³⁴ Kejsarens myndighet att vara högsta dömande instans förlorades genom privilegierna »de non appellando» och »de non evocando», som överläts till de stora riksfurstarna.³⁵ Av kejsarens länsöverhöghet återstod i stort bara en viss finansiell nytta av rikslänen, dvs. rätten att uttaga riksskatt och att i vissa fall erhålla en penningssumma vid förnyelse av förläningen. Förläningsrätten sågs inte som en rättighet utan snarare som ett tvång (der Leihezwang).

Som exempel på kejsarliga förläningsbrev kan nämnas kejsar Sigismunds förnyelse av de kurpfalziska privilegierna 1414.³⁶ De rättigheter kurfursten erhöll formulerades sålunda: »de Romanae Potestatis plenitudine, Approbamus, Rotoramus, Innovamus & Confirmamus Sibi (kurfursten) & Haeredibus suis, Comitibus Palatinis Reni, omnia ipsorum Jura, Dignitates, Libertates, Privilegia, Gratias, Consuetudines . . .», sedan räknas de separata regala rättigheterna upp såsom olika typer av skatt, tullar, mynträtt, gruvor och de inte minst viktiga rättigheterna som »Judiciis» och »Salvis Conductibus». Ett exempel på hur den positiva lagen och sedvanerätten på lika villkor stöder förlänandet av dessa rättigheter ger formuleringen, att allt skall vara medräknat som »de Jure aut Consuetudine in hiis comprehensae esse deberent». En liknande förnyelse av privilegierna

³³ Handbuch der deutschen Geschichte, I, s. 800.

³⁴ För Frankrike se LUCHAIRE, A., Manuel des Institutions françaises, 1892, s. 237 ff. För Tyskland se MITTEIS, Lehnrecht . . . s. 536 ff. och BRUNNER, a.a., s. 415.

³⁵ MITTEIS, Rechtspflege und Staatsentwicklung i Die Rechtsidee . . ., s. 77.

³⁶ Teutsches Staatsarchiv, ed. Lüning VIII, s. 143. (Lüning.)

innehåller kejsar Maximilians förläningsbrev till kurfurst Johann och markgreve Fredrik av Brandenburg år 1496.³⁷ Till dem och deras arvingar förläna kejsaren »Land und Leuth mit allen und ieglichen Herrlichkeiten. Oberrn und Niedern /. . . / als gesamter Lehen-Recht herkommen und gewohnheit ist.»

Kurfurstarna och riksständerna fick under 1500-talet allt större inflytande på förvaltningen av det tyska riket. Kejsaren var bunden till deras medverkan när det gällde bl.a. utrikespolitiken, beviljande av riksskatterna, de kyrkliga frågorna och även i fråga om riksarmén.³⁸ »So blieb das deutsche Reich ohne eine Modernisierung der zentralen staatlichen Gewalt, bot aber damit die Möglichkeit zu einer Ausbildung vielfältiger monarchische Gebilde auf seinem Boden.»³⁹

Denna utveckling medförde, att det uppstod en länsrättslig doktrin, om att fursten inom sitt område hade samma makt som kejsaren eller konungen.⁴⁰ Vid mitten av 1300-talet skriver Philipp von Leyden »Item dux vel baro potest dici princeps in sua iurisdictione et suo territorio» och den österrikiske hertigen Rudolf IV anser sig vid samma tid inneha »keyserlichen gewalten, der uns gegeben und empfolen ist in unsern landen alz vollkommenlich, als ein Römischer keyser oder kunig . . .»⁴¹

De krav och önskemål, som framställdes från hertigarnas sida i förhandlingarna 1561, visar, att dessa ansåg sig som furstliga läntagare, dvs. en grupp som hade rätt till större befogenheter i sina förlänningar än de vanliga adliga vasallerna. Jämför man deras uppfattning med europeisk doktrin och praxis blir slutsatsen, att de med hänvisning till länsrätten kunde hävda sina anspråk. Likaså kunde de utifrån samma grundinställning göra anspråk på ett större medinflytande i rikets förvaltning

³⁷ Ibid. IX, s. 88 f.

³⁸ OESTREICH, G., Geist und Gestalt des frühmodernen Staates, 1969, s. 265 ff.

³⁹ Ibid., s. 368.

⁴⁰ BRUNNER, a.a., s. 438.

⁴¹ Citerat hos BRUNNER, s. 439.

än vad Erik XIV var villig att ge dem. Gustav Vasa hade ju i sitt testamente anbefallt ett nära samarbete mellan bröderna, när det gällde frågor av vikt för riket. De yngre bröderna tycks ha följt faderns linje och måste därigenom komma i konflikt med Erik XIV, som hyste en annan åsikt, när det gällde konungens makt och myndighet.

Den rättsliga doktrin Erik XIV följde var som visats helt i linje med de politiska strävanden från centralmaktens sida som kom under 1500-talet.⁴² Kan man av den anledningen anse, att länsrätten inte längre hade någon aktualitet? De äldre forskarna Mitteis och Brunner har i sina undersökningar framfört åsikten, att länsrätten efter blomstringstiden under högmedeltiden förde en tynande tillvaro under de efterföljande århundradena. Den övergick till att bli en princip, som endast fungerade på papperet.⁴³ Diestelkamp har i en uppsats, från 1970, med titeln »Lehnrecht und spätmittelalterliche Territorien» gått igenom de olika länsrättsliga institutionerna och visar att, »man dem Lehnswesen am Übergang zur Neuzeit keineswegs pauschal die Lebenskraft absprechen und das Lehnrecht nicht bloss als eine Rechtsform unter verschiedenen Leiheverhältnissen bezeichnen kann».⁴⁴ Han kommer fram till slutsatsen, att länsrätten vid övergången till den nya tiden var ett medel för furstarna att utvidga sitt maktområde och en politisk kraft, som man kunde använda sig av.⁴⁵

Men lika litet som man i Sverige vid 1500-talets mitt hade en allmänt accepterad doktrin om de regala rättigheterna, lika litet hade man här under senmedeltiden utbildat någon färdig teori om de furstliga läntagarna och deras kompetens. Av den anledning-

⁴² MALCUS, a.a., s. 89 f.

⁴³ DIESTELKAMP, B., Lehnrecht und spätmittelalterliche Territorien, s. 63 n. 3 och n. 4. I Der Deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert. Vorträge und Forschungen XIII, 1970.

⁴⁴ Ibid., s. 77.

⁴⁵ Ibid., s. 96.

en är det knappast tillräckligt att förklara hertigarnas motstånd mot Erik XIV och Arboga artiklar utifrån en generell länsrättslig uppfattning. Dessutom hade ju denna länsrätt i många avseenden vuxit fram under förhållanden, som i hög grad skiljde sig från de svenska. Därför vore det mer givande, att försöka sätta in problemkomplexet med regalrätten och de furstliga förläningarna i ett större sammanhang. Erik XIV var ju påverkad av praktiska förebilder.⁴⁶ Kan man hitta sådana för bröderna blir deras tolkning av Gustav Vasas testamente och förläningsbrev lika naturlig och tidstypisk som Erik XIV:s.

3

Det fanns åtminstone tre olika typer av underhåll för yngre furstliga bröder och söner; dels en territoriell förläning (i Frankrike benämnd apanage), dels det rena penningapanaget och dessutom en blandning av båda. Det rena penningapanaget kunde också vara knutet till vissa fasta inkomstkällor. I Frankrike var den territoriella förläningen den vanligaste, men redan under 1400-talet började man bli medveten om de risker för rikets enhet, som en avhändning av de regala rättigheterna kunde medföra.⁴⁷ Vid 1500-talets mitt hade ett visst mönster utarbetats rörande apanageinnehavarnas rättigheter och Frans I:s edikt av 1544 och Karl IX:s av 1566 blev normgivande ända fram till 1793, då alla typer av apanage indrogs.⁴⁸

Det land som självklart uppvisar de flesta varianterna, när det gäller underhåll för yngre furstesöner, är det tyska kejsardömet med alla dess olika typer av kurfurste- och hertigdömen. Primogeniturprincipens genomförande i de tyska staterna gick relativt långsamt och i etapper. Rent generellt kan man säga,

⁴⁶ MALCUS, a.a., s. 88 f.

⁴⁷ MAFFERT, L.-A., *Les Apanages en France de XIVe au XIXe siècle*, 1900, s. 14.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 17. Om ediktens utformning se MALCUS, a.a., s. 88 f.

att de stora furstehusen lät införa den under 1400- och 1500-talen. Strikt kom primogeniturrätten inte att genomföras förrän under 1600-talet.⁴⁹ Visserligen hade kejsar Karl IV genom den Gyllene Bullan, 1356, fastslagit primogeniturprincipen inom kurfurstendömena, men ediktet rörde enbart själva kurfurstevärdigheten och de landområden, som låg till grund för den.⁵⁰

För Erik XIV innebar arvrikesprincipen och primogeniturrätten, att den som ärvde kronan också innehade överhögheten över hela riket, inklusive de förläningar, som genom testamente och donationsbrev tillfallit de yngre sönerna i kungafamiljen. Gustav Vasa hade understrukt, att förläningarna inte innebar någon abalienation av kronans områden, dvs. av riket. Testamentet hade som förebild de tyska testamentsförordningarna.⁵¹ Därför kan det vara av intresse att undersöka hur principerna för landets enhet, arvsrätten och de yngre söners rättigheter fungerade i de tyska staterna.

Urvalsprincipen för materialet har varit den, att exempel hämtats från de kurfurstliga länderna med utgångspunkt från att man där hade både arvrikesprincipen och i alla fall teorin om landets odelbarhet. Dessutom kan kurfurstarna med sina vidsträckta rättigheter anses för mer eller mindre självständiga furstar. Urvalet inom varje land har materialet självt stått för, dvs. broderfördragen och arvsdelningarna bör vara uppgjorda utifrån något så när likartade förutsättningar som det svenska. Tidsmässigt har jag begränsat mig till slutet av 1400-talet och första hälften av 1500-talet. Frågeställningarna har varit: Sker någon uppdelning av landet? Påpekar man dess odelbarhet? Hur för-

⁴⁹ HARTUNG, F., *Deutsche Verfassungsgeschichte*, 3:dje uppl. 1928, s. 40.

⁵⁰ MOSER, J. J., *Teutsches Staats-Recht*, 1743, XII, s. 375 ff. WERMINGHOFF, A., *Der Rechtsgedanke von der Unteilbarkeit des Staates in der deutschen und brandenburgisch-preussischen Geschichte*, s. 10, i *Hallsche Universitätsreden*, 1915.

⁵¹ ODÉN, B., *Gustav Vasa och testamentets tillkomst*, Scandia 1963.

delas höghetsrättigheterna? Hur formuleras innehavet av förläningen för den äldste sonen och hur för den/de yngre? Finns det några speciella klausuler om de regala rättigheternas utövande?

De habsburgska arvländerna. Vid kejsar Maximilians död övertog den äldste sonen Karl riket i sitt och sin bror Ferdinands namn, 1519. Maximilians testamente innebar, att båda skulle ärva de vidsträckta habsburgska områdena. Efter olika utkast till uppdelningar kom huvudfördraget 1522.⁵² Kejsar Karl behöll för sig de arvländer, som låg utanför det tyska riket och Ferdinand erhöll största delen av de österrikiska och tyska områdena, dvs. Ungern, Böhmen och vissa områden i Österrike. I fördraget står, att Ferdinand skall erhålla dessa »ac alia omnia Dominia, bona Jura & Actiones, quae ipse quondam Caesar Maximilianus in ejus haereditate reliquit, à quibus omnibus Bonis & Dominiis, Juribus & actionibus praementionata Nos, Carolus Imperator praedictus, omne Jus nostrum omnemque nostram actionem abdicamus, & in ipsum Fratrem & suos pleno Jure transfundimus, nundum Titulum Archi-Ducis Austriae, cum Imperiali praeeminentia & auctoritate, nobis in his reserando». I detta dokument avsäger sig Karl V alla rättigheter i Ferdinands område och överlämnar dem till honom, men reserverar för sig den kejsarliga överhögheten. Denna innebar, som tidigare nämnts, funktionen som länsherre, vars vidsträcktare utövande i Ferdinands förläning hindras av de rättigheter »Bonis & Dominiis, Juribus» han redan överlämnat till brodern. Detta delningsbrev jämställde Ferdinand med de övriga riksfurstarna och gav honom samma rättigheter. Bröderna beslöt emellertid att hemlighålla delningen i sex år och att Ferdinand skulle fungera som ståthållare under tiden, men 1525 erhöll han de sig tilldelade områdena.

⁵² MOSER, a.a., s. 392.

Ferdinand i sin tur hade tre söner. I sitt testamente, 1544,⁵³ som sönerna sedan följde, gjorde han den äldste till kung i Böhmen och Ungern och gav honom »die Possession und Gewähr» över länderna och bestämde, att han skulle »erblich regieren, besitzen, innhaben, nutzen und niessen» alla kungariket, furstendömen etc. som ingick. Resten av riket delades upp i tre delar och alla sönerna fick var sin del »mit Fürstlicher Herrschaft und vollen gantzen Gewalt, und mit aller Lehenschafft und Mannschafft, Geistlicher und Weltlicher, als wir das alles bissher gebraucht und inn gehabt . . .». Den del av dessa områden, som gavs till den äldste, Maximilian, utdelas med exakt samma formulering. Maximilian skall eftersom han är den äldste sonen efterträda fadern som läntagare under kejsaren. Ferdinand anbefaller sönerna, att de skall leva fredligt med varandra som om riket inte var uppdelat och som om huset Österrikes land och folk regerades gemensamt av dem alla tre.

Den äldste sonen har företräde framför de andra genom att han erhåller kungariket Ungern-Böhmen och övertar faderns ställning som kejsarlig läntagare. De yngre tilldelas sina områden som ärftlig egendom med furstliga rättigheter och full myndighet. Det finns inga klausuler om den äldstes rättigheter i dessa hertigdömen.

Det är dock på sin plats att här diskutera skillnaden mellan formuleringarna »Possession und Gewähr» i den äldstes förläningsformulering och »Fürstlicher Herrschaft» i de yngres och likaså vad ordet »dominium» i Karl V:s överlåtelse betyder. Brunner påpekar, att de ur romersk rätt hämtade begreppen ingalunda är entydiga, och att de får ett förändrat innehåll framför allt, när de överföres till ett rättssystem, som har sin grund i en helt annan tradition.⁵⁴ Han sammanställer bety-

⁵³ Ibid., s. 394 ff.

⁵⁴ BRUNNER, a.a., s. 274 f.

delsen av »Gewere» med »dominium». »Gewere» är det samma som att inneha »Schutz und Schirm des Landfriedens»,⁵⁵ och innebar framför allt, att landsherren utövade den högre juridiska myndigheten.⁵⁶ Inom tysk länsrätt kommer således begreppen »dominium» och »Gewere» att betyda fullständig äganderätt, något som motsvaras av den romersk-rättsliga termen »dominium directum».

Liksom i den dubbla uppdelningen av dominium-begreppet hade de romersk-rättsliga juristerna även ansett sig tvungna att ge ordet »possessio» två definitioner. »Lorsque le *dominium* eut été dédoublé, il fallut faire subir le même traitement à la possession. On se servit pour cela de la distinction faite par le droit romain entre la *possessio civilis* ou possession proprement dite et la *possessio naturalis* ou simple détention. La *possessio naturalis* servit à doter le vassal, l'emphytéote, ou plus généralement tout concessionnaire.»⁵⁷ I sin undersökning av den ärftliga besittningsrätten till jord jämför J. E. Almquist det tyska rättsystemet under 1500-talet med den romersk-rättsliga traditionen och kommer fram till att »possessio» i Tyskland endast innebär nyttjanderätt, när det gäller jordinnehav, även om den är ärftlig.⁵⁸

»Possession und Gewähr» i den äldste sonens förläningsformel täcker således de olika typerna av äganderätt och ger honom full överhöghet över sin förläning. Att Ferdinand använder en annan formulering när det gäller hertigdömena beror på att dessa har en annan länsrättslig ställning än kungariket. Maximilian är kurfurste och kung medan de övriga tituleras ärkehertigar. Tyvärr är inte relationerna mellan äldre och yngre kungasöner närmare undersökt, men det verkar som om man i

⁵⁵ Ibid., s. 406.

⁵⁶ STENGEL, a.a., s. 317.

⁵⁷ MEYNIAL, Ed. Notes sur la théorie du domaine divisé, i *Mélanges Fitting*, II, 1908, s. 435.

⁵⁸ ALMQUIST, J. E., Om ärftlig besittningsrätt till jord, 1929, s. 71.

Tyskland lät den äldre behålla vissa av höghetsrättigheterna.⁵⁹

Går vi över till Sverige, så använde Erik XIV, som redan påpekats⁶⁰ termen »possession», när det gällde hertigarnas innehav av sina förläningar. Han har således anslutit sig till den tyska rättstraditionen, och sammanställer »possessio» med nyttjanderätt, dvs. här en ärftlig rätt till inkomsterna av förläningarna.

Sachsen. Kurfurstendömet Sachsen visar prov på olika sätt att klara upp problemet med den yngre sonens ställning. 1485 delar kurfurst Ernst och hans bror Albrecht upp landet i tre delar. De skall först ha var sin del med »allen seinen Zu- und Ingehörungen / mit Mannschafften / Lehen / Lehnschafften / Gerichten / obersten und niedersten Vereinungen und Grenzen / als unser lieber Herr Vatter und wir das vormal inne gehabt, genossen und gebraucht . . .»⁶¹ Detta är en typ av samregering, som gav bröderna lika rättigheter. Den äldste var visserligen kurfurste, genom Gyllene Bullans föreskrifter, men detta påverkade inte förhållandet bröderna emellan inom kurfurstendömet. Den tredje delen av riket skulle de dessutom regera gemensamt.⁶²

Nästa arvdelning sker 1542 inom den kurfurstliga ernestinska linjen. Efter att ha regerat tillsammans i sex år delar kurfursten Johann Fredrik och hans bror Johann Ernst upp riket.⁶³ Detta broderfördrag är utförligt och ger en hel del intressanta upplysningar.⁶⁴ Den yngre brodern, hertig Johann Ernst får på sin arvslott »der Coburgische Arth und Pflege mit allen ihren Ein- und Zugehörungen / (sedan räknas regalierna upp, fiskaliska,

⁵⁹ GOEZ, a.a., s. 142.

⁶⁰ Ovan s. 87.

⁶¹ LÜNING, a.a., VIII, s. 237.

⁶² MOSER, a.a., XII, s. 440.

⁶³ Ibid., s. 442.

⁶⁴ LÜNING, a.a., VIII, s. 274 ff.

juridiska och administrativa) dazu denn auch neben andern Regalischen Herrlichkeiten und Gerechtigkeiten alle Bergwerke». När det gäller guldgruvorna i hertigdömet skall dessa även få utnyttjas av kurfursten, men »doch die Bergwerks-Regierung uns (Johann Ernst) und unsern Erben alleine zugehören».

Johann Ernst får ej ingå förbund med någon utan kurfurstens vetskap, ej heller mot honom, utan skall vara honom och hans arvingar trogen. Kurfursten lovar å sin sida, att inte heller ingå något förbund mot hertigen. Kurfursten behåller »Schutz und Schirm des Landes» och detta medför, att han har rätt att bl.a. upptaga krigsskatt i hertigdömet och hertig Johann Ernst undersåtar är skyldiga att göra krigstjänst hos honom på samma villkor som kurfurstens egna trupper. Villkoren härför bestäms och krigshjälp skall bara ske vid »solchen Fällan beiderseits Land-Rettungen / es were wieder den Türken oder anderen / die uns Beide sämtlich oder einen Theil sonderlich wolten beschweren und überziehen . . .» Kurfursten lovar, att krigsskatten bara skall gå till krig, dvs. avsett ändamål. I andra fall skall han själv stå för utgifterna.

Kurfursten förbehåller sig den gemensamma länseden till kejsaren och arvhyllningen. Ständerna skall stadfästa arvsdelningen och ge hertig Johann Ernst den trohetsed han är berättigad till, dock utan att förminska den trohetsed, som de är skyldiga kurfursten. Likaså har kurfurst Johann Fredrik rätt att företräda furstendömet vid »Reichs- und anderen Versamblungen / und Enthaltung des Cammergericht / der Reichs Lehn Diensten / hulpen und steuern».

Sachsen hade vid olika tillfällen förlänats alla regala rättigheter av kejsaren och kurfursten innehade fullständig territoriell överhöghet. Under senmedeltiden hade man också erhållit den högsta domsrätten.⁶⁵ Banden till kejsaren var trohetseden mel-

⁶⁵ BLASCHKE, a.a., s. 332.

lan denne och kurfursten, löftet att inte ingå något förbund mot kejsaren och skyldigheten att betala riksskatten.

I kurfurstendömet har Johann Fredrik genom fördraget med brodern en viss sorts överhöghet. Detta visar sig genom klausulen om arvshyllningen och av det faktum, att han förbehåller sig rätten att avge trohetseden till kejsaren. Ett symboliskt symptom på detta är bestämmelsen, att de mynt, som hertig Johann Ernst har rätt att slå, skall vara av samma skrot och korn som kurfurstens.⁶⁶ Landsöverhögheten medför också skyldigheten att betala riksskatten och det står inget i fördraget om att Johann Ernst skall vara med och dela på den. Hans plikt är att bistå med extra skatter vid krigsfara. Hertigen har ingen utrikespolitisk handlingsfrihet i och med att han inte får ingå något förbund utan broderns vetskap, men i gengäld lovar kurfursten att inte agera mot honom, vilket väl också innebar, att han tog hertigen till råds i sådana frågor. När det gäller förvaltningen av det egna området har Johann Ernst vidsträckta rättigheter, vilket ju också visar sig i klausulen om guldgruvorna. Även om kurfursten skall få del av avkastningen, så behåller hertigen äganderätten till dem. Dessutom fanns det en överenskommelse emellan dem, att de inte skulle lägga sig i varandras regeringar. Kurfurstendömet Sachsen delades alltså i två delar, med en stor inrikespolitisk frihet för den yngre brodern, men trots detta fanns det fortfarande en teoretisk enhet kvar i och med att den samlande faktorn länsöverheten och länseden till kejsaren bibehölls av kurfursten.

På vissa punkter finns det likheter mellan detta avtal och bestämmelserna i Arboga artiklar. Det gäller då utrikespolitiken och myntförordningen och i någon mån när det gäller äganderätten till gruvorna. Däremot erhöll inte hertig Johan i Fin-

⁶⁶ Sambandet mellan överhöghet över förlänta regalier och förordningar om mynträtten har undersökts av B. ODÉN, i »Striden om myntregalet under Vasasönerna» i Historisk Tidskrift, 1964, s. 149 ff.

land samma självständighet i utövandet av sina administrativa, fiskala och juridiska rättigheter. När det gäller krigsskatter och rusttjänstskyldighet så preciseras dessa noga i det sachsiska fördraget och man poängterar även hertig Johann Ernsts behov av hjälp; dvs. det finns ett drag av ömsesidigt utbytta tjänster, som ej kommer fram i Arboga artiklar.

Brandenburg. Det dokument från kurfurstendömet Brandenburg, som här skall diskuteras, har tidigare använts vid undersökningar av lämpliga förslagor för Gustav Vasas testamente.⁶⁷ Har kurfurst Joachims testamente av år 1534 varit förebild för Gustav Vasa, kan det vara av intresse att litet mer ingående analysera vad denne säger om relationerna mellan den äldre och yngre brodern. Han har två alternativ till regering av landet efter sin död, dels en samregering och dels en uppdelning av landet.⁶⁸ Skall en uppdelning ske, så skall både den blivande kurfursten Joachim och hans bror Johann med ärftlig rätt inneha sina områden med »mannschafften, Lehenschafften, obrigkeiten, freiheiten, gerechtigkeiten und allen andern zugehörungen, geistlichen und werntlichen, wie wir die in besitzung und gebrauch haben . . .» Med några omkastningar av orden är förläningsformuleringarna för båda bröderna likalydande. Gruvorna skall brukas gemensamt med motiveringen »domit sie sich und dieselben land und leut desterbas halten, handhaben, schutzen und schirmen mogen».

Den äldste skall vara kurfurste, men bröderna skall gemensamt mottaga arvhyllningen. Tro- och huldhetsederna från respektive delar av riket skall också avgivas till dem båda gemensamt.

Kurfursten skall omhänderha alla officiella aktstycken, men

⁶⁷ ODÉN, B., Scandia 1963.

⁶⁸ Testamentet är avtryckt hos CAEMMERER, Die Testamente der Kurfürsten von Brandenburg, 1915, s. 52 ff.

skall vara redo att utlämna avskrifter om så behövs. Ingen broder får ensam sluta eller ingå något förbund. De områden som erövrats i krig skall delas av båda.

Kurfurst Joachim I dog 1535 och en uppdelning av landet skedde i enlighet med hans föreskrifter. Klausulen i faderns testamente om att riksskatterna skulle uttagas i båda delarna visar en strävan till enhet, som symboliskt tog sig uttryck i de gemensamma arvhyllningarna, som bröderna skulle mottaga. Den äldre brodern erhöll en förmånligare ställning, vilket fadern var medveten om och visar genom klausulen, att den äldste skall betala två tredjedelar av riksskatten. Skillnaden mellan bröderna ligger bara i deras relationer till kejsaren. Som kurfurste skulle den äldste företräda hela landet i riksangelägenheter.

Nu fanns det i det tyska riket en sedvana, att varje självständig furste hade rätt att delta i de gemensamma riksför-samlingarna och hertig Johann av Brandenburg gjorde också denna sin rätt gällande. Vid den första riksdagen efter faderns död lät han företräda sig av några utsända.⁶⁹

1538 hade de båda bröderna gemensamt förlänats kurfurstendömet av kejsaren, men hertig Johans självständiga ställning fick officiellt erkännande genom att han ensam 1558 av kejsaren förlänades de områden han erhållit i arv efter fadern. På så sätt kom denna del att definitivt erkännas som ett eget furstendöme på riksrettslig väg avsondrat från kurfurstendömet.⁷⁰

Denna arvsdelning ledde således till att en del av landet frigjordes från det gamla kurfurstendömet och i stället kom att bli en förläning direkt under kejsaren. Det visar, att man behövde betydligt starkare band och klart formulerade bestämmelser för att enheten, även om den var fiktiv, skulle upprätthållas. För hertig Johan av Finland var naturligtvis den bran-

⁶⁹ Ibid., Inledningen, s. 71.

⁷⁰ SCHULTZE, J., Die Mark Brandenburg, III, 1963, s. 229 ff.

denburgska överenskommelsen åtråvärd inte minst med tanke på de utrikespolitiska planer han hyste.

Kurfurstendömena Sachsen och Brandenburg hade genom Gyllene Bullan en sorts principiell enhetstanke, som går igen med olika styrka i fördragen. Men inget av dem understryker med samma tyngd, som Erik XIV genom Arboga artiklar, hur denna konkret skulle genomföras. Gustav Vasa hade i testamentet också framhållit, att de nya hertigdömena inte innebar någon avsöndring från riket. Samtidigt som Erik XIV alltså slog vakt om de regala rättigheterna, så medförde hans politiska doktrin, att hertigdömena med fasta band knöts till centralregeringen.

I hertigdömet *Bayern* finns ett fördrag som skiljer sig högst betydligt från de vanliga tyska överenskommelserna mellan bröder, i det att dokumentet hävdar både primogeniturrätten och landets odelbarhet på ett mycket konkret sätt. Fördraget ingicks 1506 mellan hertigarna Albrecht och Wolfgang.⁷¹ Hertigdömet skulle tillfalla hertig Albrechts äldste son och efter honom hans äldste son. Hertigarna Albrechts och Wolfgangs övriga söner skulle »nicht mehr dann einen Grafen Titel und Stand halten und gebrauchen». Som underhåll skulle dessa erhålla från hertigdömets kammare en viss summa årligen. Hertig Wolfgang skulle under sin livstid erhålla ett område med de rättigheter hertig Albrecht tidigare utövat med en del undantag. Han fick inte förpanta eller försälja något utan Albrechts medgivande. Han fick förläna ämbeten, men inte ärftligt, och dessutom undandrog Albrecht en del områden i förläningen från denna rättighet. Den högsta domsrätten och appellationen skulle tillhöra hertig Albrecht och hans arvingar och Wolfgang fick inte börja krig utan tillåtelse.

⁷¹ SCHULZE, H., *Die Hausgesetze der regierenden deutschen Fürstenthäuser*, 1, 1862, s. 270.

Detta fördrag med hertigdömet odelbarhet som huvudtema, gav hertig Albrecht tillnamnet »den vise».⁷² Men den hos samtiden fast rotade uppfattningen om en lika arvdelning var starkare än Albrechts idé, och när dennes äldste son blev myndig gjorde den yngre sonen anspråk på delning och samregering. Efter stridigheter dem emellan slöts ett fördrag 1514 med inehållet, att de skulle regera gemensamt.

Ett land, som också bör tas med i diskussionen är *Danmark*. Bakgrundssituationen är väl inte riktigt densamma, men här får de täta diplomatiska kontakterna och den geografiska närheten ge utslag.

När Fredrik I:s äldste son Christian 1536 utropades till kung i Danmark medförde han och hans bröder hertigdömena Schleswig och Holstein som arv. Hertig Christian hade vid faderns död blivit hyllad som dennes arvtagare i hertigdömena samtidigt som den jylländska adeln utropade honom till kung i Danmark. Detta utgjorde början på det inbördeskrig i Danmark, som brukar kallas »grevefejden», och som avslutades 1536 med hertig Christians seger.

Redan 1533 upprättades en unionstraktat mellan Danmark och Schleswig-Holstein.⁷³ Från dansk sida underskrevs dokumentet vid en herredag i Odense i november och hertigen plus en del av det schleswig-holsteinska ridderskapet beseglade det i början på december samma år. De yngre bröderna var då omyndiga och någon uppdelning av hertigdömena kom inte till stånd förrän 1544. Unionstraktaten tillsammans med delningsbrevet bildar således grundvalen för förhållandet mellan hertigdömena och den danska kronan.

Unionstraktaten stipulerar, att Danmarks kung, råd, adel

⁷² Ibid., s. 235.

⁷³ HEISE, A., Herredagen i Kjøbenhavn 1535, s. 342 f. Historisk Tidsskrift utg. af den Danske Historiske Forening, 4 Række III, 1872-73.

och innevånare tillsammans med Schleswig-Holsteins furstar, hertigar, adel och innevånare gemensamt skall söka främja varandras gagn och bästa.⁷⁴ Skulle det uppstå några tvistemål dem emellan, så bestämdes noggrant tillvägagångssättet för att lösa svårigheterna. Ingendera parten fick hjälpa eller stödja den andres uppenbara fiender. Appellationsbestämmelserna ordnades så, att var och en först skulle söka sin rätt hos sin egen herre i alla instanser och sedan i andra hand kunde han få vända sig till en annan. Inget land fick börja krig utan den andres vetskap och råd. Plikten att komma varandra till undsättning formulerades sålunda: »Skede thet seg dog saa, at kong. mat. af Danmarck och Danmarckis riige eller vii furster af Slesvig och Holsten och vore furstendome blefve ofverfallen och med feigde angrefvit, forveldiget eller udi noger maade uforrettiget tiil land eller vand af nogen herre . . .» då är den andre parten förpliktigad att komma till hjälp. Enda undantaget från denna klausul går ut på, att om något land under ett krig blev angripet separat, så hade det lov att först ordna sina egna affärer, innan dess hjälpplikt trädde i kraft. Ingen kunde hindra någon undersåte från de båda länderna att bege sig i den andres tjänst. Detta förbund skulle gälla så länge som någon av kung Fredriks ätt regerade i Danmark.

Fram till år 1544 regerade Christian III ensam över Danmark och hertigdömena, men då skedde en uppdelning av Schleswig-Holstein mellan bröderna. Den yngste Fredrik deltog inte, eftersom han som koadjutor i ärkestiftet Bremen hade planer på att bli biskop, vilket han också blev 1551. Hertigarna Adolf och Hans erhöi de områden de valt med »allen und ehren Gensen, Enden und Entscheiden, wo de von olther darto belegen und begreven gewest sin, met alle eren herlicheiden, freyheiden und gerechtikeiden vor seiner liebe erfdeyl und anpart angenamen» eller med någon variation »mit alle ehren

⁷⁴ Danmark-Norges traktater, I, 1907, s. 150 ff.

Herlicheiden ind Gerechtigheiden darto begrepen sin, und alle der Freyheit, so ehnen tho iderer tydt gefolget und gehöret». ⁷⁵

Unionstraktaten och delningsbrevet ger tillsammans de danska hertigarna samma rättigheter och friheter, som de yngre sönerna i de tyska furstehusen. Man kan till och med säga, att deras ställning är obundnare än så, och att de i maktinnehav liknar de tyska riksfurstarna. Bandet med den danska kronan var bestämmelserna om hjälp vid krig och de löst formulerade trohetsbanden. Några av resultatet blev, att hertig Adolf inte ansåg sig vara skyldig att svära trohetsed till sin bror och att hertigdömet Schleswig under det nordiska sjuårskriget inte kom att delta med några trupper. ⁷⁶

Ett annat länsherre-läntagaravtal, som kan nämnas i detta sammanhang, är det som upprättades mellan kungariket *Polen* och den tyska ordensstaten *Preussen*. Med tanke på de diplomatiska kontakterna med dessa stater, som såväl Gustav Vasa som Erik XIV och hertig Johan hade, är det ytterst sannolikt att man i Sverige varit insatt i det fördrag som upprättats och medvetna om de svårigheter, som härigenom uppstod i det fortsatta samarbetet länderna emellan. ⁷⁷ Hertig Johan hade dessutom personliga kontakter med hertig Albrecht och försökte 1563 erhålla dennes hjälp, när han förstod, att Erik XIV avsåg att gå till anfall mot det finska hertigdömet. ⁷⁸

År 1525 övergick stormästaren för den Tyska Orden hertig Albrecht av Brandenburg till att bli världslig vasall under den polska kronan. Det rättsliga fördraget mellan honom och den polske kungen Sigismund kom att framkalla ett flertal konflik-

⁷⁵ LÜNING, a.a., X, s. 36 f.

⁷⁶ Danmarks Riges Historie, III, ed. Heise, s. 96.

⁷⁷ Riksarkivet. Polonica V Bihang: Handlingar ang. Sveriges förbindelser med polska vasallstaten Preussen.

⁷⁸ HEIN, M., Hertig Albrechts av Preussen försök att befria hertig Johan av Finland, 1563–1565, Historisk Tidskrift 1923, s. 80–86.

ter under de följande årtiondena. I sin bok »Das preussisch-polnische Lehensverhältnis unter Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568)» går Stephan Dolezel igenom de olika konfliktsituationerna och redovisar både den rättsliga och praktisk-politiska bakgrunden. Huvudtemat för dessa konflikter är att de sist och slutligen rör de regala höghetsrättigheterna och överhögheten över dessa.

I och med fördraget med Polen fick Preussen en helt ny rättssituation. Som stormästare och vasall under den tyske kejsaren hade Albrecht haft samma självständiga ställning som de tyska kurfurstarna med en fullständig överhöghet över sitt territorium. När han nu i stället blev läntagare under den polska kronan, kom dessa rättigheter att till en del inskränkas. Dolezel vill förklara de doktrinära meningsskiljaktigheter, som uppstod, utifrån en konflikt mellan olika rättsnormer, en västeuropeisk och en polsk.⁷⁹ Men både Sigismunds och hans efterträdare Sigismund Augusts strävanden att åt kronan behålla de regala höghetsrättigheterna och framför allt överhögheten över dem, kan, liksom när det gäller Erik XIV, ses som ett utslag av samma försök till centralisering av de statliga maktbefogenheterna, som återfinns i andra europeiska stater vid denna tid.

I fördragen 1525 och 1526 mellan hertig Albrecht och kung Sigismund fastställdes dels hertigens titel,⁸⁰ dels hans vasallförpliktelse till krigstjänstskyldighet. Dessutom förbjöds Albrecht att avyttra någon del av förläningen, med undantaget att försäljning kunde ske om han underrättade sin länsherre. Han fick friheten att till sina egna undersåtar förpanta områden, eftersom landets enhet därigenom inte riskerades. I fråga om hertigens privilegier innebar avtalet även andra inskränkningar. Tullarna i Preussen skulle beslutas genom förhandlingar med konungen. Hertigens myntning skulle ske enligt regler, som se-

⁷⁹ DOLEZEL, 1967, a.a., s. 184.

⁸⁰ Ibid., s. 20 ff.

nare skulle upprättas. När det gällde Albrechts juridiska myndighet upphävde fördraget hans gamla privilegium att själv utgöra högsta dömande myndighet. Den polske kungen förklarade sig vara kyrkans överhuvud i länet. I övrigt tycks hertig Albrecht ha fått friheten att fritt sköta sitt områdes inre angelägenheter utan större inskränkningar.

De konflikter som uppstod rörde framför allt mynträtten appellationen och lejdebrev men också Albrechts rätt att delta i de polska kungavalen och hans ställning som medlem av kungens högsta råd.

Striden om myntregalet pågick med större och mindre intensitet ända fram till år 1569. Hertig Albrecht ansåg, att detta regal självklart tillhörde honom, därför att det sedan gammalt tillhört ordens rättigheter. De polska kungarna hävdade, att hertigen bara kunde erhålla mynträtt genom beslut av konungen och senaten. 1552 ansåg kung Sigismunds jurister, att Preussen innehade två typer av myntregal, dels ett gammalt, enligt vilket hertigen fick lov att slå egna mynt, men dessa skulle i så fall vara av samma skrot och korn som det polska dels också ett annat från fördraget 1526, vilket bara innehöll, att den polske kungen från fall till fall tillsammans med senaten skulle ta ställning till önskemål om mynträtt från hertigens sida.⁸¹ När slutavgörandet kom år 1569 innebar det, att konungen ensam hade rätt att bestämma om myntningen.⁸²

Diskussionen om appellationen och lejdebreven visar samma principiella motsättningar. Kung Sigismund ansåg, att utfärdandet av lejdebrev och rätten att vara sista dömande instans självklart tillhörde länsherren, medan hertigen med exempel från länsrättslig praxis visade, att man kunde vara länsherre utan att för den skull inneha den högsta dömande myndig-

⁸¹ Ibid., s. 115.

⁸² Ibid., s. 117.

heten.⁸³ Exempelen hämtades bl.a. från Sachsen. Grundvalen för kung Sigismunds och hans juristers tolkning av fördragstexterna var den, att allt var förbjudet för hertigen, som inte uttryckligen tillåtits honom i de offentliga handlingarna. Vid riksdagen 1569 beslöt man, att det bara var adeln, som hade rätt att appellera till konungen och att »vanliga» människor bara i undantagsfall kunde få komma i fråga.⁸⁴

Det var under 1550-talet, som diskussionerna mellan Preussen och Polen var som intensivast, och som synes försökte hertig Albrecht att stödja sina krav med argument hämtade från länsrättslig praxis och doktrin. I den mån hertig Johan var insatt i frågorna, så bör hertig Albrechts agerande visat honom, att länsrätten med dess olika rättsnormer var en för honom mycket användbar argumentationskälla. Dessutom kunde han peka på, att hertig Albrecht trots de inskränkningar, som fördraget med Polen medfört, hade betydligt större maktbefogenheter både utom och inom sin förläning än han. Konflikten bör för Eriks del ha stärkt honom i övertygelsen, att det gällde att klart fastställa konturerna för hertigarnas maktutövning.

Intressant är också att se, att samtidigt som man i Sverige intensivt diskuterade de kungliga höghetsrättigheterna och länstagarna, så förde man samma debatt i Polen och att ständerna och rådet i båda länderna associerade sig med konungen.

Att hertigarna i diskussionerna före riksdagen i Arboga hävdade sina rättigheter utifrån länsrättsliga normer har redan påpekats. Det genomgångna materialet visar att man under 1500-talet både i de tyska staterna, Danmark och Polen upprättade fördrag och avtal med just denna förvaltningsrättsliga norm som utgångspunkt. Hertigarna kunde alltså utan större svå-

⁸³ Ibid., s. 136.

⁸⁴ Ibid., s. 146 f.

righeter påvisa, att den tolkning av Gustav Vasas testamente och förläningsbrev de ville genomdriva hade sina motsvarigheter utanför Sveriges gränser. De yngre sönerna i t.ex. Sachsen och Österrike innehade visserligen inte samma överhöghet över sina förlänningar, som de äldre, men i jämförelse med Erik XIV:s strikt genomförda kontroll av förlänningarna och det faktum att han behöll de väsentligaste regala rättigheterna själv, kan de svenska hertigarnas maktinnehav inte mäta sig med de tyska furstesönernas.

Hertig Johan har säkert varit influerad av europeiska förebilder, när han i ett brev till Erik XIV framställde följande önskemål:

»Som är till thet förste, att E.K.M:tt wille effterlathe hans F.N. ett försegleth breff i så motthe, att hans F.N. wore frijt att företaghe krigh emoth hvem thet helst ware kunne, undentagend E.K. M:tt sampt E.K.M:ttz effterkommende ächte Mandtzafföde. Att hans F.N. motthe frytt ware att göre förbunthnuss medt hvem och emoth hvem hans F.N. sielffue synttes, undentagend E.K.M:tt sampt E.K.M:ttz effterkommende.

Item att hans F.N. sigh icke udi någon motthe hade forbrudet emoth E.K.M:tt, ther så hende att någeth krigh på färde kome emoth E.K.M:tt och thette rijke, och lägenhetterne så förefalle, att hans F.N. på samme tydh aff någre fiender bleffve angripen udi thet landh och furstendöme, som hans F.N. udi fremmende landh bekomme kwnne, att hans F.N. dhå icke udi egen person tilstäd. wore och sigh emot samme E.K.M:ttz fiender brwke lathe. Ther dogh wore hans F.N. omögeligit att holle, medt mindre hans F.N. dhå platt motthe öffwergiffve thenn deel hans F.N. udi fremende landh bekommith hade, thet dogh tileffuentyrs mere wore, än thet som hans F.N. här i riketh haffver. Dogh begärer hans F.N. icke, att thet folck therigenom skulle förschonedtt bliffve, som hans F.N. E.K.M:tt tillseiendes warder att holle E.K.M:tt och thette rikett till godhe aff hans furstendöme. Thette och allt anneth, som uti Statuterne förmelles och hans F.N. udi fremmende landh kwnne ware förneer, begärer hans F.N. aff E.K.M:tt ett förseglet bref, att hans F.N. sigh udi thet landh som hans F.N. udi fremende landh bekomme kwnne både medh kongeligh autoriteth försteligt Ståndh

och friheter i alle motthe så förholle såsom en furste ägner och bör.»⁸⁵

4

Trots hertig Johans motstånd drev alltså Erik XIV sin vilja igenom och den av ständerna stadfästa förvaltningsstadgan för hertigdömena skulle i fortsättningen gälla. Den idépolitiska motsättning, som framkom i diskussionerna mellan bröderna, gör det intressant att lägga en ideologisk aspekt även på den fortsatta utvecklingen. Vilken roll kom dessa principiella motsättningar att spela i den akuta konfliktsituation, som uppstod våren 1563, och som ledde till hertig Johans fängslande och avsättning?

För att lättare kunna kontrastera brödernas politiska tanke-mönster kommer hertig Johans ideologi och argument att betecknas som länsrättsliga och Erik XIV:s som statsrättsliga, även om båda rättssystemen i och för sig kan karakteriseras som stats- dvs. offentligrättsliga. Skillnaden ligger i att konungen sätter sig och kronan i centrum, när hertigen utifrån sin ställning som läntagare värnar om sina rättigheter. Detta hindrade inte Erik XIV från att vid bedömningen av avtal med länsrättsligt ursprung använda de regler och normer, som ingick i den. Ett i och för sig naturligt förfarande med tanke på de olika men likvärdiga rättskretsar, som fanns att åberopa vid denna tid.

Den politiska bakgrunden till konflikten våren 1563 var de svenska intressena i den livländska ordensstaten. Både Erik XIV och hertig Johan hade engagerat sig i frågan före faderns död. Johan hade hoppats att för sin räkning få övertaga några områden av den sönderfallande livländska federationen. Efter faderns död övertog Erik XIV broderns aspirationer som sina

⁸⁵ ANNERSTEDT, C., a.a. Bilaga II.

egna. Hertigens försök att återtaga initiativet misslyckades. I ett brev från hösten 1560 påminner Johan brodern om att denne lovat att hjälpa honom att med pengar eller på något annat sätt få ett landområde i Livland.⁸⁶ Hertig Johans förhoppning uppfylldes inte, därför att Erik XIV själv övertog ledningen av de diplomatiska aktiviteterna. Genom det förbud för självständig utrikespolitik från hertigarnas sida, som ingick i Arboga artiklar, hindrades hertig Johan från att kunna agera på egen hand.

Sommaren 1561 intog svenskarna Reval och förmådde staden och de omkringliggande landskapen Harrien, Wierland och Jerwen att bryta med ordensmästaren och ansluta sig till Sverige.⁸⁷ Detta var inte blott ett streck i räkningen för hertig Johan utan framkallade också ett spänt förhållande med Polen. De polska förhandlingarna med ordensmästaren hade haft som slutmål, att ordensstaten som helhet skulle ge sig under den polska kronan. I november 1561 var förhandlingarna avslutade och stormästaren övergick till att bli vasall under den polske kungen Sigismund August. I och med detta kunde Polen ställa krav på de av Sverige och Ryssland erövrade områdena.

Eftersom hertig Johan insåg, att han inte för egen del skulle kunna få något område av de svenska besittningarna, tog han upp en plan, som redan tidigare hade varit aktuell, nämligen planen på en giftermålsallians med en av Sigismund Augusts systrar. En sådan allians hade varit på tal under slutet av 50-talet, men då för Eriks räkning.⁸⁸ Till en början stödde Erik XIV hertigens planer, men allteftersom förhållandet till Polen försämrades, började konungen avråda denne från att fort-

⁸⁶ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, VI, ed. Schirren, 1879, s. 75. Hertig Johan till Erik XIV, den 9/10 1560.

⁸⁷ Följande framställning bygger framför allt på ANNERSTEDT, C., a.a. och ARNELL, S., Die Auflösung des livländischen Ordensstaates, 1937.

⁸⁸ ARNELL, a.a., s. 42.

sätta. Hertigen hade fått ett positivt svar på sin förfrågan hos den polske kungen och hade därför ingen önskan att avbryta förhandlingarna.

Sommaren 1562 begav sig hertig Johan till Danzig för vidare färd till Vilna, när avtalet mellan honom och Sigismund August var avklarat. Där stod i oktober bröllopet mellan Johan och Katarina Jagellonica. Bland de löften, som hertigen fått avge ingick, att han skulle låna Sigismund August 120.000 daler. I gengäld för denna summa skulle han få som pant ett antal slott i Livland. Dessa pantslott låg på gränsen mellan de svenska och polska besittningarna och kom på så sätt att utgöra en effektiv gräns för vidare svensk expansion.⁸⁹

Detta penninglån kom att bli den tändande gnistan i det redan spända förhållandet mellan bröderna. Hertig Johan återvände till Finland vid jultiden 1562. I februari skickade Erik XIV över sändebud till hertigen och önskade en förklaring av den penningssumma, som han lånat Polen. Konungen fann inte hertigens svar tillräckliga. När dessutom Erik XIV:s osäkerhet rörande Johans planer utökades med misstanken om att denne planerade ett uppror, lät han kalla Johan till sig i Stockholm. Hertigen infann sig inte och vid en riksdag i Stockholm lät konungen anklaga hertig Johan för högförräderi. Den 7 juni fällde ständerna domen över hertigen och han förklarades ha förverkat sitt liv och hertigdömet och dessutom arvsrätten för sina efterkommande.

När hertigen i Åbo fått underrättelse om domen, höll han ett försvarstal inför den församlade menigheten i Åbo och vägrade att gå med på den uppgörelse Erik XIV erbjöd honom. Han gjorde ett försök att få hjälp från Polen och Preussen och hoppades tydligen också att kunna vinna över Svante Sture på sin sida.⁹⁰ Inget av detta lyckades. De stormän, som tidigare i viss

⁸⁹ Ibid., s. 275.

⁹⁰ ANNERSTEDT, C., a.a., s. 100.

mån stött hertigen gick över till konungen. I början av juli belägrades Åbo av de kungliga trupperna. Den 12 augusti överlämnade hertigen sig och slottet till belägrarna. Han och Katarina fördes till Stockholm och blev senare satta i fängelse på Gripsholms slott.

Vid undersökningen av de båda kontrahenternas uppfattning av den politiska situationen, har jag utgått ifrån, att det inte var de teoretiska motsättningarna i och för sig, som framkallade konflikten, utan att båda parter snarare använde statsrättsliga respektive länsrättsliga argument som s.k. konfliktresurser. Hertigens nära förbindelse med Polen dels genom äktenskapet och dels genom pantslotten utgjorde ett direkt hot mot Erik XIV:s utrikespolitiska planer och mot hans strävan att hålla hertigarnas makt nere. Därför är det av intresse att i konflikten försöka utröna om och hur man har använt sig av ideologiska argument, dvs. att göra en analys av anklagelser och försvar, som byggs upp utifrån en teoretisk åskådning.

Jag har delat upp materialet i två grupper: dels i brevväxlingen mellan Erik XIV och hertig Johan från våren 1563 och dels i den typ av material, som har haft ett opinionsbildande syfte, dvs. brev till utomstående, personliga framträdanden och officiella aktstycken.

När det gäller analysen av breven, som utväxlades mellan bröderna, har jag framför allt velat undersöka på vilket stadium i diskussionen dessa börjat använda en teoretisk istället för en praktisk-politisk argumentering och hur detta påverkade konflikten i sin helhet. Vilka rättsliga principer följer Erik XIV vid anklagelserna mot hertigen och hur formulerar denne sitt försvar? Dessutom är det ju tänkbart, att hertig Johan utifrån sin ideologiska uppfattning har tolkat vissa situationer annorlunda än konungen.

Det opinionsbildande materialet från Erik XIV:s sida är Göran Perssons tal till ständerna vid riksdagen i juni 1563, den

påföljande domen över hertigen och de kungörelser om domslutet, som konungen lät sända ut efter riksdagen.

Från hertig Johans sida består denna typ av material dels av en nedteckning av det försvarstal han höll i Åbo en tid efter riksdagen och dels av ett brev ställt till en okänd adressat utomlands, i vilket han redogör för det skedda.

Analysen av dokumenten sker efter följande gemensamma frågeställningar: Vilken bild har upphovsmannen velat frammana av sin motståndare? Hur rättfärdigar denna bild hans handlingssätt? Således: vilken rättslig grundval ligger bakom argumenteringen? Dessutom bör i någon mån undersökas, om valet av argumenteringslinje föranletts av den publik, som skulle övertygas.

När det gäller brevväxlingen är materialet från Erik XIV enhetligt och hämtat ur Riksregistraturet. För hertig Johans del är förhållandet annorlunda. Det diarium över hans utgående brev, som finns bevarat,⁹¹ ger bara datum för brevens utskrivande, adressatens namn och i bästa fall några ord om huvudinnehållet.

Bristen på material från hertigens sida kan i första hand upphjälpas genom att breven från Erik XIV är utformade så, att man indirekt kan utläsa något om innehållet i det brev han svarar på. I inledningen till varje nytt moment relateras något av broderns brev och sedan svarar Erik på detta. Någon utförlig bild av hertigens argumentering ger naturligtvis inte dessa indirekta notiser. Dessutom är risken ganska stor, att den ursprungliga formuleringen förvrängts. Vi vet ingenting om vad Erik kan ha utelämnat av broderns brev.

Nu finns det en krönika från slutet av 1500-talet, som i viss mån kan utnyttjas som källa i detta sammanhang, nämligen »Fragmentum Historia Johannis III . . .» publicerad av Net-

⁹¹ Hertig Johans diarium 1556–1563. Bidrag till Åbo stads historia, 1: 7, 1891.

telbladt i »Schwedisches Bibliotec», 1728.⁹² Sture Arnell har gjort en källkritisk studie av den och anger författaren vara Elaus Terserus, som var knuten till Johan III:s kansli.⁹³ Krönikan ställer sig naturligtvis helt på hertigens sida i beskrivningen av tvisten 1563. Den ses som helt förorsakad av konungen, och författaren framställer hertig Johan som den oskyldigt förföljde. Arnells granskning av skriften visar, att Terserus haft tillgång till registraturet och följt detta troget. Han har också använt sig av nu försvunnet material bl.a. brev från hertig Johan till Erik XIV. Dessa brev och framför allt de från våren 1563 citeras utförligt. Frågan är alltså i hur hög grad man vågar använda dessa citat som källor för hertigens argumentation. Arnell har jämfört det viktigaste brevet från hertig Johan från den 11 mars 1563, i vilket denne utförligt förklarar sitt handlingsätt, med det bevarade originalet och drar slutsatsen av denna och liknande jämförelser, att referaten är tillförlitliga. »Överensstämmelsen med förlagorna är av den art, att författaren måste ha haft dem omedelbart framför sig vid avfattningen av sitt verk.»⁹⁴ Jämför man faktaöverensstämmelsen hos Terserus och det nämnda originalbrevet, så är den god, så när som på att Terserus uteslutit ett parti, som i och för sig är viktigare för hertig Johans försvar än för konungens anklagelser. Ser man däremot till argumentationen blir den hos Terserus klarare och koncisare än i ursprungstexten. Till en del beror detta på den latinska översättningen och de termer med rättsligt innehåll, som Terserus använder sig av. Dessutom har han tydligen ansett, att »K.M. waar käre härr broder» på ett ställe skulle syfta på konungen av Polen i stället för på Erik XIV själv. Detta är en uppenbar feltolkning, vilket gör, att ett ur länsrättslig aspekt juridiskt bindande argument, som Johan skall ha använt, inte

⁹² NETTELBLADT, IV, s. 179 ff.

⁹³ ARNELL, S., Fragmentum Historia Johannis. Scandia 1941, s. 27 f.

⁹⁴ Ibid., s. 40.

existerar i den ursprungliga texten. Problemet är här inte så viktigt eftersom det från hertigens sida väsentligaste dokumentet finns tillgängligt i originalversion. Däremot återkommer svårigheten i samband med Göran Perssons tal vid riksdagen i Stockholm och jag skall i det sammanhanget ta upp saken på nytt.

Som nämnts hade Erik XIV i och med Arboga artiklar definitivt förhindrat hertig Johan allt eget initiativ i »slaget om den livländska ordensstaten». Artikel 14 sammanfattade konungens uppfattning om vem som skulle omhänderha landets utrikespolitik. »Sammeledes skole fursterne icke något krich, fredestånd, förbundh, tractater heller någre riksens högvichtige handlinger medh fremmende herrer, furster eller potentater, föruthen konungens rådth och samtycke företage. Doch skall her medh giftermåls- och hvad anlanger fursternes eigne saker, the ther doch icke äre konungen emoth eller under ögenen, icke förbudit vare.»⁹⁵

Tydligt är att hertig Johan under våren lägger om sina planer. Ifrån att ha hoppats, att tillsammans med Erik få en självständig del av ordensstaten, övergår han till att aktivt arbeta på en giftermålsallians med Polen. Ett koncept till ett brev från hertigen till Erik visar, att hertigen för fram giftermålsplanerna för att mildra de krav, som konungen ställde på honom. Johans sekreterare hade under förvåren i hemlighet rest till Polen för att undersöka möjligheten att återigen ta upp kontakterna.⁹⁶ Den ställning hertig Johan härigenom hoppades ernå visar det brev till Erik XIV med önskemål om utökade rättigheter, som tidigare citerats.⁹⁷ Tyvärr vet vi inte vad konungen svarade, men till en början ställer han sig positiv till hertigens planer.

⁹⁵ Svenska Riksdagsakter, II, s. 13.

⁹⁶ ARNELL, Die Auflösung . . . s. 151 f.

⁹⁷ Ovan s. 110 f.

I och med att Polen fick överhögheten i Ordensstaten ändras Erik XIV:s inställning, och intresset att hjälpa hertigen blir ganska svalt. När hertig Johan under våren 1562 ber sin bror att inställa fientligheterna mot Polen för att underlätta förhandlingarna, svarar kungen, att det inte finns någon anledning att sluta stillestånd.⁹⁸ Han påpekar, att kriget med Polen är rättvist, därför att ordensmästaren visat sig vara rikets fiende. Den polske kungen är enligt Erik XIV full av list och illvilja, och han kan inte tänka sig, att denne skulle vara vänligt inställd till Johan.

I stället försöker Erik XIV få hertigen att överge sina polska planer och föreslår honom i stället Maria Stuart som maka och lovar att vara honom behjälplig i denna sak.⁹⁹ Hertigen vidhöll dock sina planer och försökte på alla sätt att få igenom ett stilleståndsavtal. I nästa brev från konungen får han en tillrättavisning, därför att han vänt sig till befälhavaren i Reval, Klas Kristersson Horn, och bett om dennes bistånd. Tre veckor senare anser Erik XIV det tydliga vara av vikt att erinra hertigen om, att denne inte bör ägna sig åt något annat än giftermålsförhandlingar. Enligt konungens åsikt planerar hertig Johan att medföra alltför många ryttare till Polen, »all then stundh Eders Kärlichkeit haffir icke achtet sigh till någon feighde, uthenn till sin bröllopsdag».¹

Erik XIV biföll emellertid stilleståndet, men tack vare lyckliga omständigheter och ett ganska så tilltrasslat diplomatiskt dubbelspel, behövde inte krigsframgångarna i Livland bli lidande.²

Den 4 oktober firades bröllopet mellan hertig Johan och Katarina Jagellonica. Ett av avtalen var, som nämnts, att Johan skulle

⁹⁸ R.R. 24/2 1562.

⁹⁹ R.R. 8/3 1562.

¹ R.R. 28/4 1562.

² ANNERSTEDT, C., a.a., s. 61 f. och ARNELL, a.a., s. 284.

låna Sigismund August 120.000 daler, dvs. denna summa skulle inte utbetalas av Katarinas hemgift och i stället fick hertigen som pant sju slott i Livland.³ Den 2 december återkom hertigen till Finland och den 10 skrev han till Erik XIV och önskade, att denne skulle gratulera honom till bröllopet och allt annat lyckligt, som hade hänt honom i Polen.⁴

Den 6 januari, då han ännu inte fått något svar från Erik XIV (Erik skrev sitt svar den 5 januari) skrev hertigen på nytt »suspicatus id quod erat, ne concilium suum de arcibus Livoniensibus aegre ferret & dirimiret, rursum literis ad eum datis indicat se occasionem illius conveniendi vehementer cupere & desiderare, sed per occupationes & praesentes circumstantias id sibi minus licere».⁵ Han önskade i allra högsta grad få träffa konungen, för att denne inte skulle missförstå hans planer med de livländska slotten, men tyvärr gjorde nuvarande omständigheter det omöjligt för fursten att resa. Han förklarar vidare, att han varit tvungen att mottaga dessa pantslott i stället för en summa på 80.000 daler, som Sigismund August, på grund av sina falska rådgivare inte hade kunnat utbetala. Han hade förhandlat med Polen om fred och han påpekade, att han gjort sitt bästa för sina kungliga bröder och för riket. Äktenskapet hade dessutom ingåtts med broderns tillstånd. »Cum autem non nisi bene sincere tam de Rege fratre, quam de universo Sveciae regno, se meritum esse confidat, ut neque conjugium illud absque eius nutu. venia & assensu sit perfectum». Han hänvisar också till att konungen lovat honom att få erhålla en provins utanför furstendömet. Detta brev visar, att Johan förutsett en del av Eriks invändningar, och att han från början vill framhålla, att allt skett med dennes samtycke. Utan att kunna undertrycka vilket värde pantslotten hade för honom,

³ ARNELL, a.a., s. 274.

⁴ NETTELBLADT, a.a., s. 204.

⁵ Ibid., s. 204.

vill Johan i alla fall framhålla sin egen oskuld i händelseförloppet.

I brevet av den 5 januari skriver Erik XIV till Johan och berättar, att han fått brevet om bröllopet, men han säger sig vara förhindrad, att resa över till Finland, bl.a. på grund av allvarliga rikets angelägenheter. Han avser däremot att sända några av sina betrodda män till hertigen.⁶

Den 23 februari svarar konungen på hertigens andra brev av den 6 januari.⁷ Dessförinnan hade han avsänt Jacob Tursson och sekreteraren Hermann Bruser till Johan med ett utförligt instruktionsbrev. I brevet från den 23 februari skriver Erik, att som Johan nu måste veta, så har dennes ansträngningar i Polen, som han trodde skulle gagna riket, varit lönlösa. Kungen av Polen är inte villig att ingå några överenskommelser. När det gäller Johans förhoppning om att kunna få något landområde utomlands, svarar Erik, att han visst gärna skulle ha hjälpt Johan med den saken, vilket de ju också hade avhandlat i Stockholm. Hade Johan bara följt hans råd, så skulle allt ha utvecklats sig på ett annat sätt, och Erik kunde ha bistått Johan bättre än konungen i Polen. Erik förvånar sig över att hertigen givit den polske kungen en stor penningssumma, trots att denne klart var rikets fiende, och över att Johan utan konungens samtycke mottagit de livländska slotten. Johan hade gjort bättre i att ta de områden i Preussen, som han hade blivit erbjuden i stället för dem som den polske kungen med falska och bedrägliga avsikter givit honom. Dennes mening var inte enbart att framkalla ovänskap mellan Erik och Johan utan också att lura Johan på de pengar han lovat honom. Kungen förklarar, att han tänker fortsätta med kriget mot Polen och att det är omöjligt att föra några underhandlingar.

Om nu Johan fastän han litat mer på den falske konungen

⁶ R.R. III, 5/1 1563.

⁷ R.R. III, 23/2 1563.

i Polen än han borde ha gjort, lovar att helt hålla sig till sin bror, så skall han hjälpa Johan mer framgångsrikt, än vad den polske kungen någonsin kunnat. För att få veta Johans mening har han sänt sina män till honom för att förhandla, och önskar till sist bli upplyst om huruvida Johan på grund av den släktskap han nu fått med Polen tänker hålla sig till den polska kronan, eller om han står på Eriks sida. Frågan är kopplad med en hänvisning till de trohetslöften Johan givit honom.

För att även konkret pröva hertigens inställning, begär kungen, att denne skall beordra innevånarna i Björneborg, Ekenäs och Åbo, att de till krigsfolket i Livland skall skicka så mycket livsmedel de kan vara av med.

Brevet är hållet i en vänskaplig och ibland lätt överseende ton, särskilt när Erik XIV förvånar sig över, att Johan kunde vara så lättrogen, att han litade på kungen i Polen.

Instruktionen för de båda förhandlarna, som skickades över till hertigen har däremot en strävare och officiellare prägel.⁸

Först gratulerar Erik hertigen till äktenskapet, men påpekar att han hade önskat, att brodern väntat något tills dess förhandlingarna med Polen var avklarade. Detta hade han dessutom framhållit redan tidigare. Sedan övergår Erik XIV till de pengar Johan överlätit till Sigismund August, hertigen visste ju att Polen var Sveriges fiende.

»Thett kommer icke heller öffuer eenns medh thenn eedh, lijffte och tillseijlsse, som Oss aff hanns K^{tt} skedtt är, Thett att Hans K^{tt} haffuer Oss fullkompligenn loffuett sworedh och tillsagtt att wele holle Oss, wårett Rijke och effterkommende troschap huld-schap och mandschap, och allestädes wette wårett och wårett käre fäderneslandz gagn och bästhe, Item all schade i tijdhe affwärijje och wändhe. Szå giffuer och icke thenn Constitution och förr-handlingh medh, som Oss emillen skeedt och medh breff och sedeell

⁸ R.R. III, 4/2 1563.

är bekräftigett wårdhenn, att mann sådanne handlinger medh fremmende Herrer och Ptoentater, uthen wårtt samptijcke schall sigh företage och besluthe, Undantagendes huad som udi Gifftermåls saker skee kann . . .»

Men Erik XIV anser, att när Johan i pant har mottagit slott och fästen av en som är rikets fiende, så är det en handling, som är vitt skild från äktenskapsförhandlingar. I Instruktionen hänvisar konungen ofta till de löften hertigen givit honom och poängterar vikten av att handla till fäderneslandets bästa. Han framhåller att hertigen, om han fullföljer sina planer, kan riskera att förverka »thenn rättigheet som Hans K^{tt} aff vår käre her Fadher (salig och högloffligh ihugkommelse) är medh wisse willkor och förordh effterlathen . . .»

Erik XIV påpekar också, att de slott hertigen erhållit ligger så långt från det finska furstendömet, att Johan kommer att få svårt att försvara dem mot ryssarna. Konungens vilja är, att Johan överlämnar slotten i hans händer, annars skulle samma öde kunna drabba dem, som drabbat slottet Sonnenburg. (Hertig Johan hade tidigare försökt övertaga detta och haft förhandlingar med slottsfogden där, tills Erik XIV:s befälhavare med sina trupper själva intog slottet.) Erik XIV berättar också för hertigen, att Christoffer av Mecklenburg, som var coadjutor för ärkestiftet Riga, med allt det land, som tillkom honom, hade givit sig under Sveriges krona. Denne är nu genom avtal och trohetsed bunden till konungen. Erik hoppas att Johan skall upptaga denna nyhet väl, även om den polske kungen anser, att ärkestiftet tillhör honom. Han tillhåller Johan att respektera detta avtal och anse dem för vänner, som är Sveriges vänner. Konungen vill alltså, att hertig Johan klart och tydligt skall deklarera på vilken sida han står.

I denna instruktion visar Erik XIV upp alla de rättsliga och politiska medel han har till sitt förfogande gentemot hertigen. Han har dels de av Johan underskrivna artiklarna, dels den ed hertigen svurit vid Eriks kröning och inte minst föreskrif-

terna i faderns testamente. Dessutom framhåller han sin överlägsenhet, när det gäller vapenmakt. Hertigen har således enligt Erik allt att förlora, hertigdömet och pantslott, och inget att vinna genom att motsätta sig konungens vilja. Erik framhåller hela tiden, att den polske konungen är landets fiende.

Den 11 mars svarar hertig Johan dels på det budskap förhandlarna haft med sig och dels på konungens senaste brev.⁹ Han bemöter Erik XIV:s anklagelser om att ha handlat utan dennes vetskap med att allt skett med dennes samtycke. När det gäller äktenskapet framhåller Johan, att avtalet dem emellan tillåter honom likaväl som alla andra, hög som låg, att handla fritt i sådana frågor. Trots detta hade han tagit konungen till råds. I fråga om pengarna som han lånat Polen, så förvånar det hertigen storligen, att konungens utsände så ansatt hans ära och förolämpat honom utan allt fog och all rättvisa. Han anser sig inte ha handlat mot konungens föreskrifter. Johan säger sig mycket väl komma ihåg, att han, när giftermålsförhandlingarna med Polen började, hade berättat för kung Erik, att han önskade överlämna en summa pengar till den polske kungen för att i stället erhålla några slott och fästen. Erik hade både muntligen och skriftligen samtyckt därtill. Johan påpekar också, att han fått denna summa tvådubbelt igen både i guld, silver och klenoder. Allt utom den summa som motsvarade slotten och länen i Livland och hertiginnans brudskatt. Att han inte erhållit sina slott i exempelvis Preussen berodde på flera saker. Först hade den polske kungen lovat honom en ståtlig summa, men den hade på grund av falskhet från konungens rådgivare inte kommit fram. Att han fått just dessa slott, berodde på att det vållat den polske kungen stora svårigheter att ge honom några andra. Johan uppberor, att Erik XIV lovat, att han skulle få några län utomlands, och han hoppas nu, att kungen inte skall missunna honom det han innehar utan

⁹ Riksarkivet, K338.

låta honom få behålla sina slott och län med ärftlig rätt. Skulle konungen nu ta ifrån honom dessa, skulle det enligt Johan vara mot det broderliga förbundet och också mot all vänskap, som hans bror nu och förr visat honom. Johan förvånar sig över broderns misstanke, att han skulle ha glömt den trohetsed han avgivit konungen och fäderneslandet. Han anser sig alltid, i motgång som medgång, ha visat prov på att han står fast vid sina löften. Han har också tillkännagivit för konungen i Polen, att om det blir krig mellan Sverige och Polen, så kommer han inte att svika sitt fädernesland.

Som synes har Erik XIV och hertig Johan två huvudlinjer i sin argumentering. Kungen framhåller ständigt fiendskapen med Polen och att hertigen trots att han visste detta dels ingått släktskapsförbindelser och dels mottagit pantslott, dvs. nära lierat sig med landets fiende. Hertigen understryker i sina motargument, att han inte företagit sig något utan konungens samtycke och hela tiden försökt se till Sveriges bästa. Detta led i försvaret går direkt tillbaka på Gustav Vasas testamente, i vilket denne hade medgivit ett undantag från det generella förbudet för självständigt agerande från någon och i utrikespolitiska frågor, om »någen sådana handel förefalla kunne / som meenige Sweriges Rijke til nytta och fordeel komma måtte . . .»¹⁰

Tydligt är, att det är runt pantslotten, som Erik XIV:s rättsliga argumentering centrerar sig. Han har ansett, att Johan har ingått ett avtal, vars innebörd överskred de tillåtna befogenheterna. Johan framhåller däremot, att övertagandet av panten inte på något sätt har förminskat trohetseden till konungen och riket eller medfört några förpliktelser gentemot Sigismund August.

Vad innebar en pantsättning? Från landsherrarnas sida var detta ett vanligt tillvägagångssätt för att anskaffa kontanta

¹⁰ STIERNMAN, a.a., s. 237.

pengar både under medeltiden och fram till 1600-talet. Några uttömmande utredningar av pantlänens ställning finns inte i litteraturen, men Götz Landwehr tar i en uppsats med titeln »Die rechtshistorische Einordnung der Reichspfandschaften» fram en del av det rättsliga systemet, som tillämpades i det tyska riket.

Pantfördraget berättigade innehavaren av panten till alla de rättigheter och inkomster, som den ursprunglige landsherren åtnjöt. Huruvida några av de högsta regala rättigheterna, såsom beskattningsrätt etc. ingick tycks inte källmaterialet ut säga.¹¹ Författaren förbigår nästan helt denna fråga. Pantinnehavaren hade full besittningsrätt med intäkter från t.ex. domstolar, skatter, räntor och tullar och har självständig förvaltningsrätt. Under medeltiden skulle pantinnehavaren avge trohetsed och förpliktade sig också till krigshjälp, men dessa klausuler försvann under senmedeltiden och avtalet blev en ren ekonomisk fråga.¹² Den plikt som pantinnehavaren påtog sig var »Schutz und Schirm» dvs. att övervaka borgar och försvar av landet, och att låta innevånarna få behålla sina sedvanliga rättigheter och privilegier. Pantfördraget innehöll också bestämmelser om hur och när skulden skulle återbetalas.

Pantsättning var således ingen förläning, även om avtalen ingicks under länsrättsliga former.¹³

Avtalet mellan Sigismund August och hertig Johan rörande pantslotten i Livland är också mycket riktigt ett rent ekonomiskt avtal.¹⁴ Pantsumman, 120.000 daler stipuleras och kungen räknar upp de borgar hertigen skall ha i gengäld. Enligt fördraget erhåller han dem med ärftlig rätt »cum omnibus et Singulis bonorum, praedictorum utilitatibus, fructibus» etc.

¹¹ LANDWEHR, G., Die rechtshistorische Einordnung der Reichspfandschaften, s. 107. Vorträge und Forschungen XIII, 1970.

¹² Ibid., s. 111.

¹³ GOEZ, a.a., s. 181.

¹⁴ Riksarkivet. Kopiebok över latinska kansliakter, dat. 27/10 1562.

Sigismund August reserverar inga rättigheter för sig utan hertig Johan skall fritt utan varje hinder inneha dessa borgar. De termer Sigismund August använder sig av är de vanliga länsrättsliga, vilka innebär samtliga nyttigheter och friheten. Att däri också måste ingått vissa höghetsrättigheter visar formuleringen »iure et dominio». Återbetalningsfrågan skall lösas på så sätt, att först efter åtta år skall saken bli aktuell, sedan kommer avtalet att löpa med ett år i taget. När summan är betald, förpliktigas Johan eller hans arvingar att utan invändningar överlämna borgarna till Polen igen.

Även om Erik XIV utifrån Arboga artiklar naturligtvis kunde anklaga hertig Johan för egenmäktigt förfarande, så innebar fördraget med Sigismund August inga politiska förpliktelser. För hertigen medförde dessa slott, att han här hade rättigheter och maktbefogenheten, som han inte på något sätt innehade i den finska förläningen.

Men man kan också se systemet med pantlän från en annan aspekt. Goetz visar i sin bok den praktiska realiteten bakom några av de största pantsättningarna. En slående tendens är att pantlänen i hög grad kom att övergå till normala förläningar.¹⁵ Likaså, hände det, att om pantsumman inte kunde betalas, så kom pantinnehavet att förändras till en ärftlig besittning för pantinnehavaren.¹⁶ Det första alternativet var tydligen vanligt och medförde för konungen den stora fördelen, att han, när pantlänet blivit en normal förläning, kunde kräva de tjänster och förpliktelser en läntagare var skyldig.

För Erik XIV måste således hertigens underhandlingar ha varit ett stort problem. Hertigens begäran att få inneha pantslotten med ärftlig rätt, tyder ju på att han tänkt sig ett långvarigt innehav och kunde medföra, att denne blev vasall under Sigismund August, inte minst med tanke på, att det släkt-

¹⁵ GOEZ, a.a., s. 173 ff.

¹⁶ Ibid., s. 177 ff.

skap, de nu hade, enligt naturrättsliga normer innebar förpliktelser.

Erik XIV visar också genom att tvinga hertig Johan att ta aktiv del i kriget mot Polen, att han var helt medveten om det dubbla trohetsförhållande Johan stod i, även om denne kunde argumentera utifrån att inga löften hade avgetts.¹⁷

Den svenska konungen fordrade alltså av hertig Johan, att han med pantslott och allt skulle foga sig i de klausuler, som Arboga artiklar innehöll. Erik XIV framhåller Christoffer av Mecklenburg som förebild. Denne hade i oktober 1562 med sina livländska besittningar övergått til Erik XIV och av honom upptagits som »en under Sverige lydande furste med alla de besittningar han i Livland egde eller komme att förvärfva». ¹⁸ I avtalet mellan Erik XIV och Christoffer lovar den senare, att även om han inte erhåller kejsarens eller andra föregående överheters tillstånd, ställa sig under Sveriges och den svenske konungens beskydd. Han lovar, att på sina och sina efterkommandes vägnar vara konungen trogen och hålla de eder och lyda de förpliktelser, som hertig Johan var skyldig att göra, dvs. Arboga artiklar skulle gälla även i Christoffers landområden.

Det som Erik XIV fordrade av hertig Johan var således, att denne på samma sätt skulle överlämna sina pantslott till Sverige och avsäga sig alla band med Polen.

Som synes bortser Erik XIV från alla länsrättsliga normer och anser, att han som Sveriges konung ensam omhänderhar utrikespolitiken och avgör vem som är vän eller fiende. Att hertig Johan har ingått avtal eller utifrån faderns testamente påpekar, att han arbetat för rikets bästa, har ingen betydelse. Johans handlingssätt visar, att även om han skrivit under artiklarna, så ansåg han sig ha en viss självständighet gentemot riket. I

¹⁷ R.R. III, 2/4 1563.

¹⁸ Sveriges Traktater, IV, 1888, s. 358 ff.

ett brev til Sigismund August beskriver hertig Johan sin ställning så, att han erhållit sitt furstendöme »sine ullo impedimento cum omnibus libertatibus et privilegiis» och att han innehar en förläning »cum spirituali et seculari iurisdictione». Han har inga andra skyldigheter »quam alij Romani Imperij Principes aut ij qui feudalia sua bona et Dominia in regno aliquo possident».¹⁹

Brevväxlingen mellan bröderna, som började med upplysningar och beskrivningar av vad som skett, övergick till att bli en konflikt om olika rättsnormer. Denna nya inriktning skärpte konflikten och båda låstes vid sina positioner.

Övergången från argumentation till handling skedde i och med den bekännelse, som en före detta tjänare hos hertigen gjorde inför konungen om Johans upprorsplaner. Den 23 april skriver Erik till sin bror och säger, att han inte bryr sig om att svara på brevet, utan vill i stället omtala de nyheter han fått höra.²⁰ Kungen omtalar, att en Johan Bertilsson spritt rykten om, att kung Eriks regeringstid snart skulle vara förbi. Man hade tagit denne man till fånga, men eftersom han inte velat bekänna något, så hade man tillgripit tortyr. Innan man då ens hunnit börja fråga ut honom vare sig om hertig Johan eller någon annan, så hade han lagt skulden på hertigen och sagt sig vara utskickad av Johan för att sprida oenighet och strid i riket. Erik säger sig inte veta vad han skall tro om detta, utan ber hertigen, att han skall bege sig till Stockholm för att själv få förklara sig.

Hertig Johan infann sig inte i Stockholm. I stället lät han fångsla konungens utsända underhandlare och resultatet blev, att Erik XIV under maj månad lät kalla ständerna till en riksdag i Stockholm.

¹⁹ Citerat hos ARNELL, a.a., s. 276 n. I.

²⁰ R.R. III, 23/4 1563.

Riksdagen samlades den 1 juni och efter ett tal hållet av Göran Persson fälldes domen över hertig Johan. Hans brott rubricerades som högförräderi och straffet utmättes enligt högmålsbalken till förlust av liv och egendom.

Materialet till Göran Perssons tal var bl.a. Johan Bertilssons bekännelser och dels ett vittnesmål rörande hertig Johans planer avgivet av två av dennes närmaste män.

Vittnesmålet från hertigens män finns bevarat, och det är intressant att se vilka frågor, som ställdes, dvs. vilken typ av upplysningar konungen önskade.²¹ Den första frågan gällde villkoren bakom det äktenskapskontrakt, som hade upprättats mellan hertigen och den polske konungen. Vittnena, svarade att de inte visste mycket om den saken, men de redogjorde för villkoren bakom hertiginnans morgongåva. Hon skulle få Åland och Kastellholms län, Raumo och Letala socknar och Raumo stad. Under protest hade hertigen varit tvungen att gå med på, att dessa områden skulle övergå till den polske kungen, om hertiginnan dog utan några levande arvingar. Dessutom berättade vittnena om hur det hade gått till, när hertigen på Sigismund Augusts fråga om hans ställning i Sverige, hade svarat »att hann var mächtig till att alldelis göre och lathe udi sitt furstendöme hvadh honom syntes».²²

Konungen önskade också upplysningar om hertigarnas sekreterare. Vittnen berättade bl.a., att hertigen sänt iväg denne utomlands med en stor mängd brev. När det ena vittnet då hade frågat vart sekreteraren skulle bege sig, hade denne svarat, att breven var avsedda för de herrar och furstar, som hertigen nu hade blivit besläktad med i Tyskland.²³ Kungen ville också veta om hertigen hade konspirerat med Danmark. Detta visste vittnena ingenting om. På frågan om de visste, huru-

²¹ S.R.A. II, s. 83 ff.

²² Jämför ovan s. 128.

²³ Se ovan s. 106.

vida hertigen hade tänkt att gå till öppen fiendskap, svarade de, att han hade befäst Åbo slott och fyllt borgen med proviant. Hertigen skulle dessutom ha sagt, att han inte skulle lida någon nöd om han begav sig utomlands. Där hade han många bundsförvanter, som skulle skydda honom. Till sist tillfrågades de, om de visste något om hertigens planer, den gången då hertig Erik skulle fara til England och hertig Johan vägrat utfärda den obligation på riket han var skyldig att göra. Inte heller om detta visste vittnena något.

Frågorna rörde sig runt problemet om hertigen begått högförräderi eller ej, dvs. om han genom morgongåveklausulerna eller genom konspiration hade brutit mot landslagens föreskrifter.

Villkoren bakom Katarinas morgongåva var graverande för hertigen. Den försäkran om livgeding till henne, som hertig Johan avgivit, innebar klausuler om arv och arvsrätt, som vid olyckliga omständigheter kunde medföra, att dessa områden övergick i utländsk ägo.²⁴ I landslagen såväl som i Gustav Vasas testamente och i Arboga artiklar var abalienationsförbudet för kronans områden en central punkt.

Det fanns också en viss sanning i konspirationsmisstanken. I ett brev till Albrecht av Preusson från våren 1563 beskrev hertig Johan den uppkomna konflikten och omtalade, att Erik XIV hade tagit illa upp, att Johan hade blivit vän med den polska konungen och gift in sig i familjen. Han ber Albrecht att sända honom några hudeskyttar samt medverka till att hertigen kunde ingå något förbund med Polen och Danmark, så att han inte längre behövde frukta broderns ovänskap.²⁵

Delar av Göran Perssons tal inför ständerna finns återgivna av Therserus i krönikan om Johan III. Som källa ställer sig na-

²⁴ Handlingar rörande Sveriges historia, ed. Fryxell, III, 1839, s. 65 ff.

²⁵ HEIN, a. a., s. 82.

turligtvis detta referat tämligen osäkert. Med tanke på skriftens tendens är risken stor, att författaren förändrat talet och förminskat eller förvanskat anklagelserna. Den enda möjligheten till kontroll ligger i att jämföra sakinnehållet i de nyss nämnda vittnesmålen och fakta och argument i ständernas dom över hertigen med det återgivna talet. Jämförelsen visar, att Therserus tydligen trots allt har följt den förlaga han kan ha haft. Det är svårt att tänka sig att anklagelsernas genomslagskraft blivit mindre genom det ciceroinspirerade latin Therserus använder sig av.

Avsikten med talet har varit att visa »ut de Johanne Finlandiae Duce dicam & ostendam, quam in Regem inique atque adeo in universum Sveciae regnum perfide atque illaudate egerit»²⁶ (hur orättfärdigt hertigen handlat mot konungen och hur trolöst och förkastligt han handlat mot hela Sveriges rike). Sedan vänder sig talaren till ständerna och säger »Vos autem gnaviter animum advertite, ut quod vobis deinceps erit de illo statuendum, probe cognoscatis». (Men må ni uppmärksam lyssna, så ni klart inser vad ni därefter måste besluta om honom.)

Det är således ständerna, som har att besluta i frågan. Domen löd på högförräderi. Med vilka medel har talaren fått riksdagen att avkunna ett sådant domslut?

Hertigen anklagas först för att ha brutit mot Sveriges lag, mot den klausul, som stadgar, att alla undersåtar är pliktiga att hålla de trohetseder till konungen som lagen föreskriver. Därför borde även hertigen som läntagare (*beneficiarius*) hållit sig till Sveriges lag.

Hertigen har också brutit mot naturrätten. Sveket mot brodern och mot de dekret, som fadern låtit upprätta, innebär brott mot de lagar naturen föreskrivit människorna. Han har överskridit sina rättigheter genom att han i bestämmelserna om

²⁶ NETTELBLADT, a.a., s. 212 ff.

morgongåvan, har överfört en del av sitt hertigdöme till polackerna utan att ha rådfrågat konungen («inique dum Johannes egisse videtur, quod dotis nomine bonam Ducatus fui partem Rege non consulto ad Polonos traduxerit.»)

Talaren är mån om att framhålla, att hertigens agerande inte enbart berott på dennes önskan att öka sin egen ära och härlighet, utan det underliggande motivet var uppror mot riket. Han har inte hörsammat det beslut om krig mot Polen, som fattats »quod a Rege, a Senatu, ab omnibus denique Regni statibus propositum fuerit atque decretum». Således har han brutit inte bara mot konungens beslut utan även mot rådets och ständernas. De argument hertigen framfört om sin släktskap med den polske kungen avfärdas. («Quod forte putet se excusatione affinitatis illius defendi posse, nihil erit.») Att lagen är viktigare än alla blodsband framhålles i fortsättningen, när talaren påpekar att konungen inte anklagar hertigen därför att han vill det, utan därför att han är förpliktigad därtill. »Och fastän fursten är konungen förbunden genom närmaste blodsband, så är likväl lagens argument starkare än argument om blodsband.» («Et quamvis Princeps proxima sanguinis necessitate, uti frater, sit Regi conjunctus, major tamen legis habenda est ratio.»)

Genom hela talet framhålls den smärta konungen känner och hans djupa besvikelse över broderns beteende. Den del av talet, som finns återgivet, avslutas med beskrivningen av Sveriges svåra belägenhet och hur hertigen försökt utnyttja detta.

De faktiska handlingar, som hertigen gjort sig skyldig till, är förutom morgongåvan och alliansen med Sveriges fiender, det uppror, som Johan Bertilsson vittnat om och sannolikt övertagandet av pantslotten. Redogörelsen för slotten har till en del bortfallit ur texten. Men det är inte brotten som sådana, som Göran Persson framhåller för ständerna, utan snarare deras natur. Förhållandet mellan Erik XIV och hertigen som länsherre och läntagare skymms av sammanställningen broder

och broder och far och son. Konungen är bara en av många, som beslutat om krigsförklaringen mot Polen. Det är i högre grad rikets välfärd än konungens person, som är i fara genom hertigens trolösa handlingsätt. Trots blodsband och smärta måste lagens statuter följas.

Sättet att använda ständerna som domstol hade Erik XIV övertagit från Gustav Vasa. Ett domsbrev underskrivet av ständerna var ett utomordentligt propagandainstrument, och vid återkomsten till hembygden skulle de enskilda ståndsmedlemmarna kunna fungera som opinionsbildare. Det var således av vikt, att ständernas dom utformades så, att hertigens brott tydligt definierades.

Enligt domsbrevet²⁷ har han först brutit mot Gustav Vasas testamente genom sin ohörsamhet mot konungen. Sedan har han inte heller hållit sin kröningsed och ej heller den konstitution, som godkändes i Arboga. Dessutom har han begått andra brott mot rikets lagar, vilka alla är pliktiga att lyda. Han har fängslat konungens legater, givit den polske kungen 125.000 daler »medt hvilke penningar så mång erlig svänsk man är på halsen slagen och ther medt umkommen». Han har konspirerat med de danska och polska kungarna och sagt sig vilja börja krig mot sin egen konung. Han har vägrat att inställa sig i Stockholm, trots att konungen tre gånger har uppmanat honom därtill. Hertigen har sålunda handlat mot Gustav Vasa vilja genom att bryta mot testamentet och mot den tro och loven han och alla innevånare i riket är skyldiga konungen. Han har förverkat »alt thett gode, som han tillförende här i Sverige hafve borde bådhe medt arfs rätt och alt annedt hvad thet hälst ware kan».

Det av ständerna underskrivna domslutet över hertig Johan låg sedan till grund för de öppna brev till befolkningen, som

²⁷ S.R.A. II, s. 83 ff.

Erik lät skicka runt i riket och då inte minst till Finland. Den 13 juni är ett »Mandat till Menige man uti Furstendömet Finland» daterat.²⁸ I detta mandat säger Erik, att undersåtarna i det finska hertigdömet säkerligen redan förstått, att hertig Johan företagit sig någonting farligt. Han har inte endast velat avsända furstendömet från Sveriges rike, som det under många hundra år tillhört, utan att han har också konspirerat för att avsätta konungen från hans tron och velat mörda honom. »/. . ./ som sådant nogh bleff betygett och bewijsedt udi thenn Herredagh, som nu senest um Pingeszdagerne bleff hollen udi Stockholm, ther menige Rigsens Ständer wore tillstädes aff alle landsänder församlede . . .» Riksdagen dömde hertig Johan som rikets fiende, vilket klart framgår av det öppna brev, som utgivits. Konungen berättar, att han sänt några av sina män till hertigen för att förhandla, men dessa har inte kunnat uträtta något. Hertigen har föresatt sig att göra allt för att skada konungen och Sveriges rike »lije som fijender pläge göre, och achter komme thenne landzändhen Finnlandh udi fremmende och fijendernes wold, ssom ähr Kongenn i Danmarch och the Danske . . .» Konungen har för den skull skickat sina män till dem, för att de tillsammans skall komma överens om hur man bäst skall kunna förhindra detta med minsta möjliga blodsutgjutelse. Han påminner furstendömet om invånare också om den ed, som de på kronans vägnar svurit honom. Han framhåller också deras egen betydelse, när det gäller att försvara sig mot all orätt och allt övervåld.

I detta mandat framkommer inte bara hertigens brott mot riket och konungen, utan också den stora fara, som hans handlingar medför för det finska hertigdömet självt. Konungen vädjar därför till dem, var och en, att i en eventuell kamp försvara sig mot orätt och övervåld från hertigens sida. Ett ur propagandahänseende viktigt argument är ständernas medverkan, och

²⁸ ARWIDSSON 10, s. 78 f.

konungen poängterar, att ständerna församlats från alla landsändar. Denna riksdag ger också den första säkra uppgiften om att även finska bönder deltagit i församlingen.²⁹

Göran Persson karakteriserade hertig Johan som »beneficiarius» dvs. läntagare under den svenska kronan och anklagelsetalet mot hertigen och ständernas domsbrev ger tillsammans en praktiskt taget fullständig katalog på de brott, som för en läntagare enligt länsrättsliga normer medförde, att denne förverkat rätten till sin förläning. Länsrättens skrivna och oskrivna regler statuerade, att brott mot konungens eller rikets lagar, öppen revolt mot konungen, avsöndring av förlänade områden, fängslande av konungens legater m.m. medförde att konungen hade rätt att återtaga förläningen. Denna handling var mycket allvarlig och kunde bara utföras på grundval av en avkunnad dom.³⁰

Men i Göran Perssons tal kom dock förhållandet mellan hertig Johan och Erik XIV som läntagare och länsherre i bakgrunden. Hertigens brott mot riket och Sveriges lag var väsentligare.

Domen löd ju inte blott på förlust av hertigdömet utan också på förlust av livet. Detta förklarar dels den från länsrättslig praxis hämtade argumenteringen och dels den mera statsrättsliga, då med riket och dess säkerhet i centrum. Dessutom bör väl tilläggas, att av den kungliga argumenteringen att döma, så sätter Erik XIV ett likhetstecken mellan sig och riket.

Mandatet till de finska undersåtarna bygger på en mer praktisk argumentering, där konungen understryker de rent personliga svårigheterna befolkningen kunde riskera, om hertigen fick fortsätta med sina planer.

Tillsammans har dessa opinionsbildande uttalanden på olika sätt framhållit den fara, som hertig Johan utgjorde för riket och rättfärdigade således ur alla rättsliga aspekter det krig, som Erik XIV började mot honom.

²⁹ RENVALL, P., *Finsk representation i Sveriges riksdag, 1967*, s. 72 f.

³⁰ MITTEIS, *Lehnrecht . . .*, s. 677 ff. och LUCHAIRE, a.a., s. 212.

Samtidigt som riksdagens domslut spreds i riket, skickade Erik XIV två av sina närmaste män, Hogenskild Bielke och Olof Henrichsson, till hertig Johan. Dessa skulle dels redogöra för ständernas beslut och dels framföra det alternativa förslag till domens verkställande, som konungen hade utarbetat.

I instruktionsbrevet till dessa står,³¹ att de skall omtala de bakomliggande orsakerna till domen och de skall framhålla, att kungen bara gjort det som var rättvist. Han hade lovat, att ingen skulle kunna dömas från län och liv, utan att hans fall lagligen hade blivit prövat. Detta har nu skett vid en riksdag, som samlats på grund av dessa för riket så viktiga angelägenheter. Till riksdagen hade kallats män från hela riket, vilka också samtliga hade infunnit sig. Konungen hade där berättat om hertig Johans handlingar och överbevisat dem om hans brott »med skäliga bewijs och uppenbare wittner». Riksens ständer hade, höga som låga, förstått hertigens upproriska avsikten. Nu önskar inte konungen, att domen skall gå i verkställelse utan vill göra upp det hela utifrån följande villkor. Hertigen skall först ångra det han gjort och han skall svära ny trohetsed. Därefter skall han gå med på att hos sig ha några av konungens män, som han alltid är tvungen att rådgöra med. Hertigen får inte fara utomlands utan konungens medgivande. Hans arvsrätt förändras i så måtto, att han kommer att ställas efter hertig Karl i turordningen. Sedan drar Erik XIV in en av de regala rättigheter hertigen fått utöva i Finland, nämligen mynträtten. Om hertigen nu skulle vilja bege sig till konungen för att förhandla, så är det inte tillåtet. Inte heller kommer kungen att gå med på, att han skall kunna sälja sitt furstendöme för pengar.

Det viktigaste argumentet är fortfarande, att hertigen dömts på laglig väg, och att ständerna, här framhålls särskilt deras samfälliga deltagande, har avkunnat domen. Intressant att se är,

³¹ R.R. III, 13/6 1563.

att av de regala rättigheter, som hertigen fått utöva, det just är mynträtten, som Erik XIV drar in till kronan. När det gällde de regala rättigheterna hade mynträtten, förutom att den gav läntagaren en god inkomst, ett ur självständighetsaspekten synnerligen högt symbolvärde.³² I Arboga artiklar fick hertigarna lov att slå mynt, med förbehållet att dessa skulle vara av samma skrot och korn, som konungens och ha dennes bild på ena sidan.³³ De innehade således en eftertraktad regal rättighet, men konungen behöll överhögheten genom den inskränkande klausulen, som i sig själv inte gav honom något ekonomiskt eller praktiskt utbyte. Att denna rättighet nu fräntas hertigen ger i koncentrat, den relation han hädanefter skulle ha till konungen, dvs. ett fullständigt beroende.

I stället för att på konungens anmodan inställa sig i Stockholm hade hertig Johan stannat i Finland. Därifrån skrev han under maj månad fyra brev till Erik.³⁴

Det sista brevet är från den 12 maj, i vilket han tydligen givit »någre trogne förmaningar til H; K; M:tt». Den 13 skickade han efter kalk till Åbo slott och samma dag utgår en annan skrivelse, om att all gödboskap, som man kan undvara i Björneborg skall sändas till Åbo. Den 14 maj ger han order om att en murmästare samt öl och bröd skall skickas till slotet.³⁵ Den 2 juni skickar han ett öppet brev till menigheten i Raseborgs län, i vilket han tydligen anklagar Erik XIV:s ståt-hållare Jacob Henricksson Hästesko för myteri. Den 12 juni ger han en av fogdarna order om att bege sig till Åbo med alla hästar han har på Åland. Den 15 önskar han, att en annan fogde skall skicka all den spannmål han har i förråd till Åbo. Två av hans närmaste män sändes under månadens lopp ut för att förhandla med allmogen i hertigdömet.

³² ODÉN, H. T. s. 150 och s. 180 f.

³³ S.R.A. II, s. 16.

³⁴ Hertig Johans diarium, s. 62.

³⁵ Ibid., s. 63.

Det var naturligtvis nödvändigt för hertig Johan att på alla sätt motverka den kungliga propagandan, som spred sig i och med att de finska riksdagsmännen återvände hem från riksdagen. Vid den stora Henriksmässomarknaden, som hölls i Åbo, fick han sitt tillfälle. Renvall skriver om detta möte: »Eftersom stiftets prästmöte ofta hölls vid samma tid, hade också många präster kommit till Åbo. Johan anordnade sålunda ett typiskt marknadsmöte, vilka ofta användes för att bearbeta den politiska stämningen. Den här gången var det emellertid klart och tydligt fråga om ett motdrag till riksdagsbeslutet. I ett storpolitiskt tal till de församlade prästerna, borgarna och bönderna fördömde Johan på det strängaste Eriks utrikespolitik». ³⁶ Sedan redogör Renvall för innehållet i talet och fortsätter: »När Johan i slutet av talet frågade om de närvarande var villiga att hjälpa honom mot Eriks orättvisor, hyllades han av de församlade, som svor honom trohet. Marknadsmötet kompletterades sedan troligen med mera regelrätta ståndsvisa underhandlingar med präster och borgare särskilt. Annars är det svårt att förklara att vid namn nämnda präster efter Johans fall bötfälldes för den ed, som de avgav till Johan 1563, eftersom ett sådant straff förutsatte skriftliga försäkringar, som knappast kunde ha avgetts på ett torgmöte.»

Det behövs nog en mer ingående redogörelse av det tal Johan höll på marknaden i Åbo, än den Renvall ger, för att man verkligen skall förstå hur framför allt prästerna och borgarna utan vidare kunde gå med på att göra uppror mot sin laglige kung. Det är inte de separata orättvisorna konungen har tillfogat hertig Johan som i sig berättigar upproret, utan i stället den bild hertig Johan frammanar av konungen, som har givit utslag.

Berättelsen om mötet i Åbo har formen av en redogörelse inför Erik XIV om vad hertigen yttrade i det tal han höll inför

³⁶ RENVALL, a.a., s. 74 f.

menigheten.³⁷ Enligt Eriks sagesman hade hertigen inlett sitt tal med att påpeka den tacksamhetsskuld, i vilken konungen stod till honom. Hertigen hade nämligen hjälpt Erik, när han var i onåd hos fadern. Dessutom hade hertigen med fara för eget liv rest som Eriks böneman till drottning Elisabeth. Kostnaderna för detta företag skulle ha uttagits ur konungens arvslott, men i stället hade den enligt hertigen dragits från det gemensamma arvet. Vidare berättade hertigen, att Erik XIV ursprungligen hade velat gifta sig med Katarina Jagellonica, men detta hade den polske kungen inte samtyckt till.

Kriget i Livland var enligt hertigen ett orättmätigt krig, konungen hade varken skäl eller rätt därtill. Detta krig hade dessutom inneburit, att riket fått många fiender, inte blott Polen utan även kejsaren och många andra tyska herrar. Även de tyska städerna var nu fientligt inställda till Sverige, därför att konungen hindrat all handel på Narva. Även Ryssland skulle på grund av denna blockad komma att gå till anfall. Konungen hade dragit på sig en så stor mängd fiender, att ingen skulle kunna hjälpa honom och Sverige skulle snart »komma under fremmende Herrers wåldh och Regemente». Den summa pengar kungen skickat till Tyskland för att värva krigsfolk med, hade kommit i danskarnas händer och i stället underhöll dessa sina knektar med samma pengar. Eftersom Sverige genom konungens oskicklighet hamnat i en så svår belägenhet, hade hertigen genom sina handlingar i Polen velat komma till hjälp. Dessutom hade han inte företagit sig något utan konungens tillstånd, den anklagelsen var falsk. Johan omtalade också, att konungen avsåg att även beröva hertig Magnus hans furstendöme.

Den riksdag, som hade dömt honom, karakteriserar hertigen som en samling bönder. Varken hertig Magnus eller riksråden

³⁷ Stockholms Magazin 3, ed. Swederus, 1781, s. 30 ff.

hade infunnit sig. För övrigt förklarade han, att rådet bara bestod av en hop skräddarsöner och annat enkelt folk.

Erik XIV hade undanhållit systrarna den brudskatt de hade rätt till och hade förskingrat all rikets drätsel och all annan skatt »som Rijkens undersåtar hafwe tilhope dragit udi sal. K.M.:ts tijdh».

Hertigen läste upp Gustav Vasas testamente och förklarade, att det fanns många punkter däri, vilka konungen inte hade rättat sig efter. Han hade avtvingat hertigen en trohetsed, som denne inte var skyldig honom. Vidare att Erik XIV »hade låtit lägga en stor giärdh på hans Förstendöme, och (hertig Johan) sade sig willia hafwa sitt Förstendöme förswarat för E.K.M:t och icke skulle E.K.M:tt hafwa något wåld eller macht, sättie Biskopar eller Prelater uthi hans Förstendöme, utan thet war honom wåldgifwit utaf Sal. Kongl. M:t».

Konungen hade inte beaktat hertigens anbud att sända honom krigsfolk till hjälp mot danskarna och inte heller tagit emot erbjudandet att få köpa hertigdömet av Johan. Dessutom hade han inte utställt den lejd hertigen önskat för att kunna komma över till Stockholm. Slutligen bad han de församlade att avgiva trohetsed till honom, vilket de också gjorde.

Liksom Göran Persson utformade hertig Johan sina argument efter de värderingsnormer och föreställningar, som hans åhörare hade. Konungen för enligt hertigen ett orättmätigt krig, dvs. ett krig, som bryter mot Guds lag. Han har störtat riket i olycka genom att ha dragit på sig alltför många fiender och Johan framhåller risken, att Sverige snart kommer att vara i främmande herrars wåld. Dessutom har konungen förlösat alla rikets inkomster. Johan utmålar Erik som den traditionelle tyrannen, vars regering karakteriseras av »discordia», »injustitia» och »servitus». I tyrannens rike sprider denne tve-dräkt och orättvisa och resultatet för folket blir slaveri under främmande härskare. Enligt medeltidens och även 1500-talets vedertagna rättsnormer var tyrannens makt inte kommen från

Gud, utan folket hade rättighet att göra uppror och avsätta honom.

Erik XIV hade också förbrutit sig mot hertigen själv. Han har varit otacksam och han har inte följt det officiella dokumentet, som var det grundläggande kontraktet för förläningen, nämligen Gustav Vasas testamente. Bland dessa anklagelser infogar hertigen också de redan tidigare framförda invändningarna mot de av Arboga artiklar, som stadgade, att konungen hade rätt att uttaga extra skatter i förläningarna och att biskopsval och tillsättning av präster ingick i de regalia, som tillkom konungen ensam. Dessa två invändningar var naturligtvis opportuna att ta upp just vid detta möte, med de drabbade parterna närvarande. Enligt hertig Johan hade Erik XIV således inte följt de lagar han som länsherre hade att rätta sig efter. Han hade på ett flertal punkter brutit det kontrakt, som uppställts dem emellan. För hertigen bestod detta kontrakt av Gustav Vasas testamente och förläningsbrevet på Finland. Hela anklagelsestalet visar, att Johan inte på något sätt ansett sig skyldig att följa statuterna i Arboga artiklar. Hans understrykande av kontraktsbrottet är självklart. Enligt länsrätten hade vasallerna rätt att göra uppror, om länsherren bröt mot de vedertagna normerna, t.ex. genom att vanära vasallen, pålägga andra skatter, än vad förläningsens sedvanerätt tillät, eller genom att frånga det uppgjorda fördraget.³⁸

En annan anklagelse, som också utgick från Gustav Vasas testamente och länsrättsliga normer var den, att varken hertig Magnus eller riksråden hade varit närvarande vid den riksdag, som dömt honom. I denna anklagelse får också inbegripas de förklenande yttranden om rådet, som hertigen fällde. Gustav Vasa hade förskrivit, att om det uppstod någon oenighet mellan bröderna, så skulle några av de förnämsta rådsmedlemmarna, som båda parter ville acceptera, samlas och reda upp pro-

³⁸ MITTEIS, *Lehnrecht* ..., s. 677 och LUCHAIRE, a.a., s. 212 f.

blemet. Inom länsrätten var en av de absolut viktigaste rättigheter en läntagare hade den, att bli anklagad och dömd inför sina likar. I hertigens ögon var den församling, som dömt honom, inte på något sätt berättigad därtill.

Härmed anser sig hertigen ha rättfärdigat sitt handlings sätt och eftersom menigheten svor sin trohetsed till honom, tycks även de ha ansett, att konungen förbrutit sig mot honom.

Hertig Johan försökte också finna gehör för sina åsikter utomlands. De två av hertigens män, som vittnade mot honom, berättade, att han sänt sin sekreterare med brev till släkt och vänner i Tyskland. I ett brev till en okänd, daterat till juni 1563,³⁹ skriver hertigen, att han som svar på den anklagelseakt, som konungen låtit publicera, vill ha tryckt en försvarsskrift, i vilken »seinn (Eriks) tyrannisch unnt uncristisch vornehmen enhtdeckt, auch unnser unschult, wie jr das gelegenheit nach am besten wisset, dadurch moege geoffenbaret unnd ann tag gegeben werden». Titeln på denna försvarsskrift skall lyda »Responsum Illustrissimi Principis, Domini Johannis, Dei gratia Sueciae haereditarij Principis et Ducis Finlandia etc. contra impudentissima Erii decimi quarti, Suecorum Regis, mendacia factum».

Analysen av de här presenterade dokumenten visar, att både Erik XIV och hertig Johan använde sig av en argumentering baserad på idépolitiska teorier, hämtade från 1500-talets stats- och länsrättsliga doktriner. Utifrån dessa normer ville de hävda sina rättigheter och rättfärdiga sina politiska handlingar. Erik XIV:s seger bör dock trots allt förklaras utifrån den större reella makt han innehade som kung, och den förvaltningsapparat och de propagandamedel han hade till sitt förfogande. Som synes var både statsrättsliga och länsrättsliga argument gångbara hos den allmänna opinionen. 1563 kom emellertid

³⁹ Bidrag till Finlands historia, IV, ed. Hausen, s. 156.

hertig Johans anklagelser om Eriks tyranni aldrig att sprida sig utanför hertigdömetns gränser.

Ideologische Konflikte und rechtliche Argumente 1561–1563.

Unmittelbar nach Gustav Vasas Tod entstanden Schwierigkeiten, als seine Söhne untereinander ihre weitere Zusammenarbeit regeln sollten. Gustav Vasa hatte ein Testament hinterlassen, in dem stipuliert wurde, dass der älteste Sohn die Königswürde übernehmen und die jüngeren die territorialen Lehen bekommen sollten.

Es entstand das Problem, welche Macht und Befugnisse die jüngeren Brüder in ihren Lehen ausüben sollten. Nach Erörterungen, an welchen auch die Hofräte teilnahmen, verordnete der Reichstag in Arboga 1561 ein Verwaltungsstatut für die fürstlichen Lehen. Dieses Statut besagte in Kürze, dass der König, Erik XIV, sich die Landes- und Lehnshoheit über die fürstlichen Lehen vorbehalte und die Herzöge zukünftig nur die niederen fiskalischen und juristischen Rechte (*regalia minora*) innehaben sollten.

Die Opposition der Herzöge stützten sich auf die lehnsrechtlichen Normen, die während des Mittelalters und auch im 16. Jahrhundert für die fürstlichen Lehnsleute Geltung hatten. Sie forderten u.a. kirchliche Oberhoheit, besonderes Besteuerungsrecht, Appellationsfreiheit, und dass die Verwaltung der Lehen von der Kontrollobligatorik des Königs befreit werden sollte.

Da das Lehnsrecht im 16. Jahrhundert für die Fürsten immer noch ein Mittel war, ihre Hoheitsgebiete zu behalten und auszuweiten, war es natürlich, dass die schwedischen Herzöge von diesem Staatssystem aus argumentierten. Sie beehrten eine Stellung in der Gesellschaftsordnung, die ihnen grössere Macht und Rechte gab als den gewöhnlichen schwedischen Kronvasallen, unter die sie durch Eriks XIV. Statut für die Fürstentümer eingestuft wurden.

In Europa herrschte seit dem Mittelalter die Sitte, die jüngeren Fürstensöhne mit territorialen Apanagen zu versehen. Die Testamente und Bruderverträge der Häuser Habsburg, Sachsen und Brandenburg zeigen, dass, auch wenn der jüngere Sohn dort nicht mit den gleichen Rechtstiteln ausgestattet war wie der ältere, ihnen jedoch ihre Stellung innerhalb der Lehengebiete grössere Freiheit

in der Administration ihrer fiskalischen und juristischen Verwaltung gab als die schwedischen Herzöge erhalten hatten. Ausserdem ist in den deutschen Hausgesetzen der Wille zu gegenseitiger Unterstützung und Zusammenarbeit grösser als in den schwedischen.

Auch im Vertrag zwischen dem Herzogtum Schleswig-Holstein und dem Königreich Dänemark 1533, bzw. zwischen dem früheren Deutschen Ordensstaat Preussen und Polen 1525–26 erhielten diese Reichsfürsten grosse Machtbefugnisse und Freiheit gegenüber ihren Lehnsherren.

Trotzdem zeigen vor allem die Beziehungen zwischen Herzog Albrecht von Preussen und den Königen Sigismund und Sigismund August von Polen 1525–1569, welche Komplikationen entstehen konnten, wenn es um die Verteilung der „regalia maiora“ innerhalb des Lehens ging.

Die dortigen Diskussionen endeten, auch wenn sie von praktischen Problemen ausgingen, in einer Debatte über die Hoheitsrechte.

In Schweden verschärfte sich der Konflikt im Frühjahr 1563, und er führte dahin, dass der älteste Herzog, Johan, abgesetzt und im Juli während des gleichen Jahres eingekerkert wurde.

Dieser hatte mit allzu grosser Selbständigkeit einen Heiratsvertrag mit der Schwester des polnischen Königs, Katarina Jagellonica, abgeschlossen und ausserdem von Polen statt Teilen der Mitgift in Livland Pfandschaften erhalten.

Wegen der Gegensätze zwischen Schweden und Polen, die in Bezug auf den Livländischen Ordensstaat herrschten und der Feindseligkeiten, die ausgebrochen waren, war Erik XIV. der Ansicht, dass der Vertrag des Bruders eine feindliche Handlung gegen ihn und das Reich sei.

Obwohl Herzog Johan nicht zugab, verpflichtende Verträge mit Polen abgeschlossen oder den Treueeid gegenüber Erik XIV. gebrochen zu haben und sich aus diesem Grunde weigerte, diesem seine Pfandschaften zu überlassen, wurde der Herzog von der Ständeversammlung auf einem Reichstag im Juni 1563 als Verräter gegen das Reich verurteilt.

Eriks XIV. Argumentation stützte sich ganz darauf, dass er nach den schwedischen Gesetzen und Gustav Vasas Testament alleine für die Aussenpolitik zu sorgen habe, und dass er kraft der vom Bruder geleisteten Treueeide das Recht auf vollkommenen Gehorsam habe.

Der Herzog seinerseits erhob gemäss lehnsrechtlichen Normen Anspruch auf die Selbständigkeit, die die deutschen fürstlichen Lehnsleute innehatten.

Das Resultat war, dass die königlichen Truppen das Schloss des Herzogs in Turku in Finnland belagerten. Trotz der Versuche des Herzogs Johan, Hilfe von u.a. Polen und Preussen zu erhalten, war er gezwungen, sich und die Herzögin den schwedischen Truppen zu übergeben.

Auch wenn der Konflikt zwischen den Brüdern, wie er hier beschrieben worden ist, seinen Ursprung in den territorialen Interessen im Livländischen Ordensstaat hatte, zeigt die Argumentation, die in Briefen und offiziellen Handlungen sichtbar wird, dass die beiden von weit verschiedenen Gesichtspunkten in Bezug auf die Machtbalance zwischen Königsmacht und Fürstenmacht ausgingen.

Eriks XIV. Streben, dem König die höchsten „iura regalia“ vorzubehalten, kann teils mit den Versuchen, die in Deutschland gemacht wurden, den typischen mittelalterlichen Lehnsstaaten zu territorialen, selbständigen Gebieten zu verändern, verglichen werden und teils mit dem Willen der französischen Könige, den Gebrauch, den die Vasallen von den königlichen Freiheiten und Rechten zu machen pflegten, einzuschränken.